

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ORTAÇAĞ BOYUNCA GÜNEY AZERBAJCAN'IN
TARİHİ COĞRAFYASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ahmet YILMAZ

TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Cem TUYSUZ

KARS-2013

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

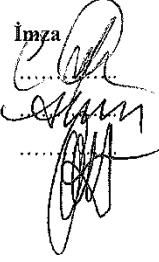
Ahmet YILMAZ'a ait "Orta Çağ Boyunca Güney Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı-Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak oy birliğiyle/oy çokluğuyla kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesinin Unvanı, Adı ve Soyadı

Yrd. Doç. Dr. Ş. Cem TUYSUZ

Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZDEMİR

İmza

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun
...../...../2013 tarih ve/..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

UYGUNDUR
...../...../2013

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZDEMİR

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum, “Ortaçağ Boyunca Güney Azerbaycan’ın Tarihi Coğrafyası” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

18/06/2013

Adı Soyadı : Ahmet YILMAZ

İmza:

PLAGIARISM

I hereby declare that all information in this document has been obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct. I also declare that, as required by these rules and conduct, I have fully cited and referenced all material and results that are not original to this work.

18/06/2013

Name Surname: Ahmet YILMAZ

Signature :

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR	IV
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTA ÇAĞ ÖNCESİ GÜNEY AZERBAJYAN COĞRAFYASININ TARİHİ COĞRAFYASI

1.1. Hurriler	8
1.2. Mannalar	9
1.3. Urartular	10
1.4. Medler.....	10
1.5. Persler (Ahamenişler)	11
1.6. İskender Dönemi.....	11
1.7. Atropatene Devleti.....	12
1.8. Sasaniler	12

İKİNCİ BÖLÜM

ORTA ÇAĞ'DA GÜNEY AZERBAJYAN COĞRAFYASININ TARİHİ COĞRAFYASI

2.1. Güney Azerbaycan Coğrafyasında Arap Hâkimiyeti	15
2.2. Güney Azerbaycan Coğrafyasında Türk Hâkimiyeti	18
2.2.1. Selçuklular Dönemi.....	19
2.2.2. Harezmsâhlar Dönemi.....	23
2.3. Güney Azerbaycan Coğrafyasında Moğol Hâkimiyeti.....	26
2.3.1. İlhanlılar Dönemi	29
2.3.2. Çobaniler ve Celayirliler Dönemi.....	31
2.3.3. Timur Devleti Dönemi	33
2.3.4. Kara Koyunlular Dönemi	34

2.3.5. Ak Koyunlular Dönemi	34
-----------------------------------	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNEY AZERBAYCAN COĞRAFYASI VE GENEL ÖZELLİKLERİ

3.1. Güney Azerbaycan Bölgesindeki Şehirler	38
3.1.1. Tebriz	38
3.1.2. Hamedan.....	41
3.1.3.Erdebil.....	43
3.1.4. Hoy	44
3.1.5. Makû	46
3.1.6. Kazvin	46
3.1.7. Urmiye.....	48
3.1.8. Save	49
3.1.9. Meraga	49
3.1.10. Kerec	51
3.1.11. Salmas	52
3.1.12. Halhal.....	52
3.1.13. Zencan.....	53
3.1.14. Mugan	54
SONUÇ.....	55
BİBLİYOGRAFYA	58
EKLER.....	66
ÖZGEÇMİŞ.....	69

ÖZET

İnsanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahip olan Güney Azerbaycan coğrafyası tarihi süreç içerisinde sahip olduğu jeopolitik ve tabii zenginliklerden dolayı her zaman insan topluluklarının dikkatini çeken bir coğrafya olmuştur. Asya kıtasının Afrika ve Avrupa kıtasına açılan kapısı durumunda bulunan coğrafya tarih boyunca birçok insan topluluğuna ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu coğrafya Türk tarihinde de çok önemli bir yere sahiptir. Gerek üzerinde kurulmuş Türk Devletlerinden dolayı gerekse Anadolu'nun Türkleşmesinde çok büyük öneme sahiptir.

Bu çalışma da Güney Azerbaycan coğrafyasının Orta Çağ'daki tarihi coğrafyası incelenmiştir. Aynı zamanda Güney Azerbaycan coğrafyasında bulunan yerleşim merkezlerinin de tarihi coğrafyaları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Güney Azerbaycan, Anadolu, Azerbaycan Coğrafyası

ABSTRACT

South Azarbaijan geography which has a history as long as human history is a geography that has always attracted the attention of human societies due to its geopolitic and naturel richness throughout the history. The geography which is regarded as a gate from Asia continent to the continents of Africa and Europe has been home to several human societies and civilizations throughout the history. This geography has a significant place in Turkish history as well. It has a significance not only because of the Turkic States founded on it but of the role it had in Turkization of Anatholia as well.

In this study, Historical geography of South Azarbaijan geography in Medieval Era has been studied. Besides, historical geographies of centres of population situated in South Azarbaijan geography have been handled.

Key Words: South Azerbaijan, Anatolia, Azerbaijan Geography

ÖNSÖZ

Tarihi coğrafya, tarih bilimi açısından çok yararlı ve önemli bir alandır. Belirli bir coğrafi mekânda, maddi şartlara bağlı olayları ve gelişmeleri daha iyi anlamak ancak bu alanda yapılan çalışmalarla mümkün olacaktır. Çünkü tarih boyunca coğrafi faktörler, insan topluluklarını ve bu toplulukların siyasi, ekonomik, dini ve kültürel hayatlarını önemli ölçüde etkilemişlerdir.

Bizim bu çalışmadaki amacımız, Güney Azerbaycan'ın tarihi coğrafyasını kapsamlı bir şekilde incelemektir.

Çalışmamızın Giriş bölümünde Coğrafya'nın tanımını ve tarih üzerindeki etkisini, Coğrafi faktörlerin yerleşim yerleri üzerindeki etkisini, coğrafi faktörlerin savaşlar üzerindeki etkisini, coğrafi faktörlerin sosyo-politik, sosyo-ekonomik ve kültürel faaliyetler üzerindeki etkilerini aktarmaya çalıştık.

Birinci bölümde ise Güney Azerbaycan coğrafyasında Eski Çağ tarihi boyunca yaşayan İnsan topluluklarının ve Devletlerin siyasi tarihini aktardık.

İkinci bölümde bölgenin Müslüman Araplar tarafından fethedilmesinden itibaren Savefi Devleti'nin kurulmasına kadar geçen süreçte bölgede hüküm sürmüş devletlerin siyasi tarihlerini inceledik.

Üçüncü ve son bölümde ise Güney Azerbaycan coğrafyasının önemli şehirlerinin tarihi ve coğrafi özelliklerini yazdık.

Bu Yüksek Lisans Tezinin hazırlanmasında bana yol gösteren ve yardımcı olan değerli hocam ve tez danışmanım olan Yrd.Doç.Dr. Cem TUYSUZ'a, ve bana maddi, manevi desteklerini esirgemeyen anne ve babama teşekkürlerimi bir borç bilirim.

KARS- 2013

AHMET YILMAZ

KISALTMALAR

AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
C.	: Cilt.
Çev.	: Çeviren.
DAGM	: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
İA.	: İslam Ansiklopedisi.
İÜEFY.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	: Milattan Önce.
M.S.	: Milattan Sonra.
Nşr.	:Neşreden.
S.	: Sayfa.
SÜEFY.	: Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
Sa.	: Sayı.
Sad	: Sadeleştiren
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TTK.	: Türk Tarih Kurumu.
Terc	: Tercüme
TÜCAUM	: Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi.
Türkç	: Türkçesi

GİRİŞ

Antik Yunan'daki "Gé-Graphé" kelimesinden gelen coğrafya teriminin genel bir tarifini yapacak olursak; yeryüzü ve üzerindeki olayları inceleme olarak tanımlayabiliriz.¹ Tarihi coğrafya ise, coğrafyanın bir alt dalı olarak, modern coğrafya ilke ve yöntemleri kullanarak bir sahayı geçmiş bir zaman diliminde araştırmaktadır. Tarihi coğrafya, coğrafyayı ilgilendiren bütün konularla doğrudan bağlantılıdır ve çalışma sahasında bu konularla da ilgilenmektedir.² Coğrafya bir mekân bilimidir ve bilindiği üzere mekân da genişliği/uzunluğu, derinliği ve yüksekliği olan üç boyutlu bir ortamdır. Başka bir ifadeyle çağdaş coğrafya kara, su ve hava kütlelerinden meydana gelen bu üç boyutlu mekân ile insanlar arasındaki etkileşimi incelemektedir. İşte burada adı geçen üç boyuta dördüncü boyut olarak zaman eklendiğinde ortaya tarihi coğrafya çıkmaktadır. Buna göre, tarihi coğrafyanın en önemli ve ona bilimsel kimliğini kazandıran özgesinin zaman/geçmiş olduğunu söylemek mümkündür. Tarihi coğrafyayı, modern coğrafyadan ayıran en önemli nokta geçmişini araştırması ve bunu yaparken de mutlaka geçmişe ait belge, bilgi ve kaynakları kullanmasıdır.³

Bütün canlıların yaşam sahası olan yeryüzünde, meydana gelen olaylar belli bir fiziksel çevrede cereyan eder ve bu fiziksel çevrede bulunan bütün elemanların her biri, ötekilerini etkisi altında bıraktığı kadar onların da etkisinde kalmaktadır.⁴ Buradan hareketle diyebiliriz ki, insan faaliyetlerinin eseri olan tarihi olaylar da fiziksel çevreden etkilenmektedir. Yeni kurulan bir siyasi teşekkülün, İklimi elverişli, toprakları verimli, akarsuları bol, yer altı suları son derece zengin bir coğrafi sahada daha hızlı bir şekilde büyümesi ve gelişmesi muhakkaktır.

Tarihin bilinen ve değişmeyen üç ana elemanı vardır. Bunlar; yer (mekân), zaman ve İnsan unsurlarıdır ki; Bunlardan herhangi birisi olmadığı takdirde, tarihi olaylar ilmi bir çerçeveden uzaklaşır ve bilimsel bir temele oturtmak imkânsız hale

¹ Kamil Günel, **Coğrafyanın Siyasal Gücü**, Çantay Kitabevi, İstanbul,1994, s. 17

² Osman Gümüşçü, **Tarihi Coğrafya**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2006, s. 140

³ Kenan Arıbaş, **Tarihin Peşindeki Coğrafya**, Çizgi Yayınevi, Konya, 2009, s. 9

⁴ Kamil Günel, **Coğrafyanın Siyasal Gücü**, s.17

gelir. Bundan dolayı aktarılan olay, tarihi olmaktan çıkarak masal hüviyetine bürünür.⁵

Bilindiği gibi bütün insan toplulukları, dünya üzerinde bir yer işgal etmektedir. Başka bir ifade ile insan topluluklarının hepsi coğrafi bir mekâna sahiptir. Bu coğrafi mekân, toplumların hayati içinde şart olduğuna göre onların, tamamıyla tarihin konusu olan ortaya çıkmaları ve geçirdiği evreleri, aynı zamanda içinde buldukları maddi şartlara da tabi olacaktır.⁶

Bu nedenle söz konusu olan maddi şartlar, farklı yönleriyle insanların ve dolayısıyla insanların oluşturduğu siyasi teşekküllerin hayatı üzerinde çeşitli şekillerde etkili olurlar. Bu açıdan baktığımız da deniz kenarında yaşayanlar ile iç bölgeler de, çöllerde, bozkırlarda veya nehir boylarında yaşayanların, hakeza ovalardakilerle dağlık yerlerde veya yaylalarda yaşayanların, çorak yerlerde bulunanlarla sulak ve verimli yerlerde olanların yaşam şekillerinin aynı olmadığını görebiliriz.⁷ Buradan da anlaşılacağı üzere bir insan topluluğunun sosyo-kültürel ve siyasi hayatını tam anlamıyla anlayabilmemiz için öncelikli olarak o topluluğun üzerinde yaşadığı fiziksel mekânın coğrafi özelliklerini iyi bilmemiz gerekmektedir.

Bir insan topluluğunun gelişiminin içinde bulunduğu maddi şartlara tabii olması, sadece bu şartlarla sınırlandırılmış olması anlamına gelmediğini söylemeliyiz. Tarih, aynı mekân üzerinde çeşitli yönlerde gelişmiş nice insan grupları önümüze koymaktadır. Çünkü coğrafi çevre, insanlar üzerinde insanların ondan alabildiğinden daha fazla ve daha farklı bir etki yapamaz. Coğrafi faktörler, tarihe etki eden unsurlar içinde ancak bir imkânlar grubunu teşkil ederler. İnsanların coğrafi şartların verdiği imkânlardan yararlanmaları ise tamamen zekâ ve becerilerine bağlıdır. Çünkü tarihsel sürece baktığımız da bütün tarihi olaylarda, özellikle siyasi hayatta, son noktayı koyan faktörün, insan iradesi ve onun ürünü olan insan hareketi olduğunu görmekteyiz. Örneğin ataları tamamen köylü olan bazı milletlerin sonradan gemici ve daha sonra da endüstri alanında çok ilerleyebilen insanlar olarak görülmeleri, denizden ve madenlerden yararlanabilme zekâ ve

⁵ Ekrem Memiş, **Tarihi Coğrafyaya Giriş**, Ekin Yayınevi, Bursa,2012, s.1

⁶ Savaş Eğilmez, **Erzurum Ve Çevresinin Orta Çağ Boyunca Tarihi Coğrafyası**, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2004, s.1

⁷ Halil Demircioğlu, **Roma Tarihi, Menşelerden Akdeniz Havzasında Hâkimiyet Kurulmasına Kadar**, C:I, TTK. Yayınları, Ankara 1993, s.1.

iradesini göstermelerinden olmuştur. Bazı kavimler ise binlerce sene deniz kenarında oturdukları halde gemici olamamışlardır.⁸

Bu bakımdan bir tarihi olayın iyice anlaşılabilmesi için, insan topluluğunun üzerinde yaşadığı memleketin coğrafya bilgisi gelişigüzel bir şekilde değil, bir mekânın içinde o topluluğun hayatına coğrafi faktörler şeklinde etki eden imkânlar grubunun bilinmesi gerekir. Bu sebeple tarihin istediği mutlak bir coğrafya bilgisi değildir; aksine tarihin istediği şey o coğrafyanın, toprağı, suları, dağları, denizleri ve diğer özellikleriyle, üstünde yaşayan insan topluluğuna kendisini şekillendirirken yapması olası etki imkânlarını gösteren, yani milletlerin, devletlerin ve hatta kültürlerin meydana gelmesinde inkişaf ve gelişimlerinde ki etki imkanlarını açıklayan ve böylelikle tarihi olayların anlaşılmasına yarayan toplu ve metotlu bir coğrafya bilgisidir. İşte bu bilgileri bize bugün, coğrafi müşahadeleri insan topluluklarının hayatı yönünden yeni bir usul ve yönteme bağlamış bir ilim dalı olan “Geopolitik” yani Tarihi Coğrafya vermektedir.⁹

Coğrafi Faktörlerin Yerleşim Birimlerine Etkileri

Tarih boyunca sürekli bir değişme ve gelişme gösteren insan, doğal çevre tarafından ortaya konan olanakları en iyi biçimde kullanmak suretiyle coğrafi faktörlerle savaşmayı öğrenmiştir. En ilkelinden, en gelişmişine bütün ulusların çevrelerine olan tepkileri daima değişiklik göstermiştir.

Bu husus dikkate alındığında, bazı coğrafi faktörlerin değişik toplumları farklı biçimde etkilediği, aynı zamanda bunların, tarihin akışı içinde değişik zamanlarda aynı topluma değişik etkiler yaptığı görülür. Diğer bir ifadeyle, fiziki çevreyi meydana getiren coğrafi faktörler zamanla değişmedikleri halde, bunların uluslar ve devletler üzerindeki etkileri değişiklik göstermektedir.¹⁰

Örneğin, Uzak Doğu ile Akdeniz dünyası ve Avrupa arasındaki kara ticaretinin yapıldığı büyük yollar üzerinde bulunan ve İlk ve Orta Çağlarda kervan nakliyatı, endüstri ve transit ticareti devrinde de en büyük refah ve kudret kaynaklarından biri üzerinde bulunan Anadolu, Yeniçağ ve Coğrafi keşifler ile

⁸ Ekrem Memiş, **Tarihi Coğrafyaya Giriş**, s.3-4

⁹ Ekrem Memiş, **Tarihi Coğrafyaya Giriş**, s. 4

¹⁰ Ali Tanoğlu, **Nüfus ve Yerleşme, c.1**, İstanbul Üniversitesi Eğitim Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1969, s. 8

birlikte dünya ticaretinin ağırlık merkezinin, deniz ve okyanuslara kayması, daha sonraları ise Süveyş kanalının açılması neticesinde, bu yollara oranla ticaret ağının dışında kalmış ve bu suretle Uzak Doğu ve Avrupa arasındaki ticareten elde ettiği önemli gelir kaynaklarını kaybetmiştir. Böylece Anadolu'nun coğrafi mevkii değişmemiş olmasına rağmen tarihi tekâmül içinde bu mevkiinin Anadolu üzerindeki etkisi tamamen değişmiştir.¹¹

Tarihin en eski devirlerinden itibaren insan toplulukları, yerleşim merkezi olarak genellikle büyük, akarsu ve göl kenarlarını tercih etmişlerdir. Örneğin bir Mezopotamya Medeniyeti, Dicle ve Fırat nehirlerinin hayat verdiği sahada yerleşirken, Mısır Medeniyeti mevcudiyetini Nil nehrine borçludur.¹²

Coğrafya tüm bu olumlu şartlarına rağmen tarih boyunca insanoğlunu yine de tam manasıyla tatmin etmemiştir. Şöyle ki; verimli bir sahaya yerleşmek aynı zamanda bu sahayı dış tehlikelerden korumayı gerektiriyordu. İşte bu yüzden şehirler yüksek ve ulaşılması zor olan mevkilere kurularak, etrafları da sağlam surlarla çevrilmekteydi.¹³

Coğrafi Faktörlerin Savaşlardaki Önemi

Dünya siyasi tarihini genel olarak inceleyecek olursak, coğrafi faktörlerin, savaşlarda ne denli önemli roller oynadıklarını rahatlıkla görmekteyiz. Gerçekten tarih bunun sayısız örnekleri ile doludur. Örneğin İstanbul, ilk kez M.Ö. VII. Yüzyılda Yunanistan'ın Megara kentinden gelen kolonistler tarafından kurularak şehre söz konusu kolonistlerin liderliğini yapan Byzas adlı bir kişiden dolayı, Byzantion denilmiştir. Bu şehir, Roma İmparatorluğu M.S.395 yılında ikiye bölününce Doğu Roma'nın yani Bizans İmparatorluğu'nun payına düşmüştür. İstanbul 1453 yılında Türkler tarafından fethedilinceye kadar Bizans'a başkentlik yapmıştır.¹⁴ Bu arada, kentin ilk ismi olan Byzantion da Konstantinopolis şeklinde değiştirilmiştir. Çünkü Doğu Roma'nın ilk büyük Kralı Konstantin, şehri yeniden düzenletmiş, etrafını da surlarla çevirtmiştir. Burada önemli olan şehrin kimler tarafından kurulduğu değil, şehir için seçilen coğrafi mevkiidir. Gerçekten de, İstanbul öylesine stratejik bir mevkide yer alıyordu ki, üç tarafı denizlerle çevrili

¹¹ Ali Tanoğlu, **Nüfus ve Yerleşme, c.1**, s. 9

¹² Ekrem Memiş, **Tarihi Coğrafyaya Giriş**, s. 5

¹³ Ekrem Memiş, **Tarihi Coğrafyaya Giriş**, s. 6-7

¹⁴ Yılmaz Öztuna, **Osmanlı Devleti Tarihi, C:1**, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s.97

olduğu gibi, Boğazı da kontrolü altında tutuyordu. Bundan dolaydır ki, kent, gerek Araplar ve gerekse Türkler tarafından defalarca kuşatılmış olmasına rağmen, bir türlü alınamamıştır.¹⁵ Nihayet Osmanlı Sultanı II. Mehmet, dâhiyane bir buluşla gemileri karadan yürütüp Haliç'e indirmek suretiyle, şehrin fethini gerçekleştirmiştir.¹⁶

Coğrafi Faktörlerin Sosyo-Politik, Sosyo-Ekonomik Ve Kültürel Faaliyetler Üzerindeki Etkileri

Coğrafi çevre üzerinde yaşayan insan topluluklarına bazı avantajlar ya da tam tersine dezavantajlar sunmuştur, bu avantaj veya dezavantajlar o insan topluluklarının ekonomik yapısında birinci derecede rol oynamaktadır. Toprakları verimli ve sulak bir bölgede yaşayan bir kavmin ekonomik yapısı ile dağlık, çorak ve de kurak bir bölgede oturanların ekonomik yapıları birbirinden çok farklılıklar göstermektedir. Örneğın Anadolu'nun, göl ve akarsular bakımından son derece zengin olması, Anadolu'da yerleşen kavimlerin, geçimlerini genellikle ziraat yaparak temin etmelerine neden olmuştur. Ancak, Doğu Anadolu, diğer bölgelere nazaran biraz farklılık gösterir. Çünkü Doğu Anadolu yüksek dağlar ve platolarla kaplıdır. Bu yüzden tarım ekonomisine fazla imkân yoktur. Buna karşılık sözünü ettiğimiz bu imkânsızlık, Doğu Anadolu'da yerleşen kavimlere bir başka imkân tanımış, daha doğrusu onlara ne işle uğraşmaları gerektiği konusunda yol göstermiştir. Bu meşguliyet hayvancılıktır.¹⁷

Benzer bir durum Orta Asya kavimleri için de geçerlidir. Çünkü Orta Asya da tıpkı Doğu Anadolu gibi yüksek dağlar ve yaylalarla kaplı olduğundan dolayı, burada yaşayan kavimleri, ekonomik uğraş olarak hayvancılık yapmaya adeta zorlamıştır. Bu nedenle, Orta Asya kavimleri geçimlerini borçlu oldukları hayvanlarına otlak bulabilmek için, sürekli bir yerden öbürüne göç etmek zorunda kalmışlardır.¹⁸ Bir ülkenin fiziki şartlarının, iklim ve bitki örtüsünün, ırmak ve göllerinin, yer altı ve yer üstü zenginliklerinin, o memleket üzerinde yaşayan insanların sosyal, siyasal, ekonomik, dini ve kültürel yaşantılarına yön vereceği muhakkaktır. Tarihin ilk çağlarından günümüze kadar, bu hep böyle olmuştur. Daha önceki bölümlerde yaptığımız gibi, yine örnekler vermek suretiyle konuya açıklık getirmeye çalışalım. Bilindiği üzere, Mezopotamya medeniyetinin temelini atanlar Sümerlerdir.

¹⁵ Ekrem Memiş, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, s.9-10

¹⁶ Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi, C:1*, s.100

¹⁷ Ekrem Memiş, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, s. 37

¹⁸ Ekrem Memiş, *İskit'lerin Tarihi*, SÜEF, Yayın, Konya 1987, s.21-34

Fakat bu medeniyet birden bire ortaya çıkmamıştır. Onu hazırlayan bir takım sebepler vardır.¹⁹ Sümerler, M.Ö. IV. Bin yılın ortalarında Güney Mezopotamya'ya geldikleri zaman, bu bölge bataklıklar bulunmakta idi. Onların yaptığı ilk iş, Fırat ve Dicle nehirlerinin sebep olduğu bu batakları kurutmak oldu. Ardından bu bölgeye etrafı surlarla çevrili şehirler inşa ettiler. Sümerler oturdukları toprakların jeopolitik şartları icabı, mabet ekonomisine dayanan yeni bir rejim ortaya koymuşlar, bu rejimin şartlarının sağlanması karşısında da yazıyı icat etmişlerdir.²⁰

Haritaya bir göz atacak olursak, Anadolu'nun, Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları tarafından çevrelendiğini ve Asya ile Avrupa kıtaları arasında da bir köprü vazifesi yüklendiğini görürüz. Bu köprü, güneydoğudan Mezopotamya ve Mısır gibi Eski Doğu, batıdan ise Akdeniz medeniyetlerinin oluşturduğu Eski Batı dünyaları tarafından çevrilmektedir. Bu durum, Anadolu'ya bir kültür aracılığı görevi vermiş gibidir.

Gerçekten tarihin en eski devirlerinden itibaren Anadolu, doğudan ve batıdan birçok kavmin istilâsına maruz kalmış, pek çok medeniyete beşiklik etmiştir. Bu yüzdendir ki, Anadolu, Doğu ve Batı kültür unsurlarının içice karışıp kaynaştığı bir bölge durumuna gelmiştir. Nitekim daha M.Ö. 3. bin yıldan itibaren değişik kökenli birçok kavmin bir arada yaşaması ve bu durumun asırlarca devam etmiş olması, bunun en güzel ifadesidir. Anadolu'nun yeryüzü şekilleri, akarsuları ve iklim şartları da, Anadolu tarihinin meydana gelmesinde büyük ölçüde rol oynamıştır.²¹

¹⁹ Samuel N. Kramer, **Tarih Sümer'de Başlar**, Çev: Muazzez İlmiye Çığ, TTK. Yayınları, Ankara 1995

²⁰ Ekrem Memiş, “Yazının Tarihi”, **Kelime Dergisi**, S/6, Konya 1986, s. 37

²¹ Ekrem Memiş, **Tarihi Coğrafyaya Giriş**, s. 35

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTA ÇAĞ ÖNCESİ GÜNEY AZERBAJYAN COĞRAFYASININ TARİHİ COĞRAFYASI

Toplumlar gibi, ülkelerde taşıdıkları adlarıyla bilinmektedir. Genellikle, bu isimlerin kaynağında ya insan unsuru ya da coğrafi bir vasıf bulunmaktadır. Bazı ülke adlarının menşeyini tespit etmek pek kolay değildir. Tarihi süreç içerisinde çok önemli bir yere sahip olan Azerbaycan'ın da isminin menşeyi hakkında net bilgiler elde etmek zordur.²² Tarihsel bulgular Azerbaycan adının, Şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güneyinde kalan ve Araz nehri ile Hamedan'ın kuzeyine kadar uzanan bölgeyi kapsadığı anlaşılmaktadır. Yazılı kayıtlarda Azerbaycan adı ilk kez M.Ö. 550 yılında Elam yazıtlarında ve Avesta da “*Atarpata*” biçiminde geçtiği görülmektedir. Azerbaycan adının Midyalı bir satrap(yönetici)Atropat şahıs isminden gelmediğini ve ondan önce de Coğrafi bir terim olarak kullanıldığını göstermektedir. Azerbaycan adının anlamına gelecek olursak bu konu halen daha tartışılan bir konudur. Kimi tarihçilere göre, *Dağlık Ülke*, kimilerine göre *Ateş Ülkesi*, kimilerine göre de *Varlıklı Beylerin Ülkesi* anlamına gelmektedir. Bu ad M.Ö. IV. Yüzyıldan beri bölgenin tamamını kapsayacak şekilde kullanılmaktadır.²³

Günümüzde İran Azerbaycan'ı olarak adlandırılan bu coğrafya Eski Yunan kaynaklarında “**Atropatena**” diye adlandırılmış ve kuzey Araz nehrinden başlayarak güneyde Hamedan'a, batıda Anadolu doğuda ise Zencan'ın doğusuna kadar uzanan alanı kapsamaktadır(Bkz. Harita-1). Tarihi süreç içerisinde siyasi nedenlerden dolayı sınırları zaman zaman daralma ve genişleme göstermiştir.²⁴

Azerbaycan coğrafyası bünyesinde barındırdığı tabii zenginliklerinden dolayı tarih boyunca insanlar için önemli bir yerleşim merkezi olmuştur. İlk olarak Tunç Çağının sonlarından itibaren büyük insan topluluklarının yerleştiği Azerbaycan coğrafyası Gutiler, Lulubiler, Hurriler, Subariler, Kasitler, İskitler, Kimmerler gibi eski çağ toplumlarına ev sahipliği yapmıştır. M.S. döneme baktığımız da ise bölgenin

²² Ali İpek, *Azerbaycan Tarihi'ne Giriş*, Lalezar Kitabevi, Ankara, 2007, s.1

²³ Cemil Hasanlı, *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, Çev: Ekber N. Necef, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.21

²⁴ Cemil Hasanlı, *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, s.21

göç yolları ve ticaret yolları üzerinde olması nedeniyle çeşitli toplulukların hâkimiyeti altına girdiğini görmekteyiz. Bu çalışmamızın konusu olan Orta Çağ'da ise bölgenin Sasaniler, Araplar ve Çeşitli Türk Devletlerinin hâkimiyeti altında olduğunu tarihi vesikalardan ve olaylardan anlamaktayız.²⁵

Güney Azerbaycan coğrafyası, insan yaşamına elverişli iklim koşulları, Asya, Avrupa ve Orta Doğu coğrafyaları arasındaki göç yolları üzerinde bulunmasından dolayı, tarihin en eski devirlerinden itibaren insanların yerleştiği en önemli merkezlerden birisi olmuştur. Bölgede yapılan Arkeolojik çalışmalar neticesinde Güney Azerbaycan'da insanların guruplar halinde yaşadıkları anlaşılmaktadır.²⁶ Güney Azerbaycan'da Hemadan yakınlarında taşlar üzerinde Taş Devrini ait resimler tespit edilmiştir. Buna rağmen Güney Azerbaycan coğrafyasının en eski dönemlerine ait çok fazla bilimsel çalışmanın olmaması bölgenin en eski dönemlerinin karanlık bir hal ihtiva etmektedir.²⁷ Güney Azerbaycan Coğrafyasında tunç devrinin sonlarından itibaren büyük kabile birleşmeleri görülmeye başlanmıştır.²⁸ Bu toplumlardan birisi olan Gutiler Urmiye gölünün çevresinde yaşamışlardır.²⁹

Orta Çağ öncesinde Güney Azerbaycan'da hüküm süren toplumların ön plana çıkanları şunlardır:

1.1. Hurriler

Sümerler tarafından “Khurri-Kurri” olarak adlandırılan Hurriler, M.Ö. 5000 yıllarında bugün Türkistan Coğrafyası olarak adlandırılan coğrafyada yaşarken, çeşitli iç ve dış sebeplerden dolayı başka bölgelere göç etmişlerdir. Sümerlerle akraba ve aynı soydan olan Hurriler, M.Ö. III. Binde Zağros dağlarından Anadolu'nun Güneydoğu bölümüyle Asi Irmağı boylarına değin olan bölgelere yayılmışlardır.³⁰ Hurriler bu göçleri sırasında ve sonrasında Azerbaycan, Kafkasya ve Anadolu'nun doğusunda hâkimiyet kurmuşlardır.³¹

Kuzeydoğu'daki oymakları Aras boylarına ve Kars bölgelerine de yayılan Hurriler, Azerbaycan ile Doğu Anadolu'ya yerleşen Orta Asyalı ilk fatih kavmi ve

²⁵ Ali İpek, *Azerbaycan Tarihi'ne Giriş*, s.23-60

²⁶ Ali İpek, *Azerbaycan Tarihi'ne Giriş*, s.25

²⁷ Muhammed Taki Zehtabi, *İran Türklerinin Eski Tarihi*, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2010, s.84

²⁸ Ali İpek, *Azerbaycan Tarihi'ne Giriş*, s.26

²⁹ Ali İpek, *Azerbaycan Tarihi'ne Giriş*, s.27

³⁰ Ekrem Memiş, “M.Ö. III. Binyılda Anadolu'da Türkler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, s.II, Konya, 1988, s.57

³¹ Şemsettin Günaltay, *Yakın Şark*, C:IV/2, TTK, Ankara, 1987, s. 557

çok kalabalık ahaliyi teşkil ediyordu. M.Ö. II bin başlarında, Orta Asya'dan Kars-Erzurum veya Musul-Diyarbakır üzerinden Orta Anadolu'ya büyük göçler oluşmuştur. Bu göçlere dayanamayan Hurriler, küçük beyliklere bölünerek, Van Gölü çevreleriyle Murat, Karasu, Aras boylarında bir müddet yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Daha sonra bu kabileler, Asurlulara karşı kendilerini koruyabilmek için bir araya gelerek Urartu Devletini kurmuşlardır.³²

1.2. Mannalar

Güney Azerbaycan coğrafyasında bilinen ilk devlet olan Manna Krallığıdır.³³ Manna Krallığı, Gutti, Lullubi, Hurri ve genellikle M.Ö. ki bin yıllarda Azerbaycan-Hemedan topraklarında olan el ve obaların varislerinden biriydi. Görünen o ki, Manna kelimesi söylediğimiz dönemlerde aynı toprakların belli bölgesinde, Urmiye Gölü kıyıları ve çevresinde yaşayan bir elin adı ile ilgili olmuştur. Eski Asur ve Yahudi kaynaklarında Munna, Manna adları hatta Ermiya-yi Nebi kitabında Meni ülkesinin adı geçmiştir. Eski tarih uzmanlarına göre bunların hepsi aynı Manna ülkesini anlatmaktadır. Bu tarihi gerçeklere göre tarihçi bilginler Manna halkının ilk biçimlenmeğe başlama tarihini M.Ö. 3. Binli yılların sonları ve M.Ö. 2. binli yılların başları olarak belirtmektedirler. M.Ö.19. yy.dan başlayarak çeşitli halklar toplanıp Manna hükümetinin temelini oluşturmuşlardır.³⁴ İlk önceleri Urmiye Gölü çevresinde yaşayan etnik bir grubun adı olan Manna daha sonraları bu coğrafyada yaşayan bütün toplulukların bir araya gelmesiyle bu coğrafyada teşkil edilen ilk devletin adı olmuştur.³⁵ Manalarla ilgili elimizde çok fazla bilgi yoktur. Ancak Mannaların komşuları olan Asur ve Urartu kaynakları bilim dünyasına bu devletle ilgili olarak önemli veriler sunmaktadır.³⁶ Manna Devleti'ne Urartular M.Ö. 800'de Hasanlu şehrini ele geçirerek son vermişlerdir.³⁷

³² Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, C:I, Işıl Matbaası, İstanbul,1953,s.31

³³ Ziya Musa Bunyatov, "**Azerbaycan**", **DİA**, C.4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991,s.318

³⁴ Muhammed Taki Zehtabi, **İran Türklerinin Eski Tarihi**, s.140

³⁵ Qiyasəddin Qeybullayev, **Azərbaycan Türklərinin Təşəkkülü Tarixindən**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakü, 1994, s. 66

³⁶ Solmaz Qaşqay, **Manna Dövləti**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakü, 1993, s.7

³⁷ Ziya Musa Bunyatov, "**Azerbaycan**",Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.4, s.318

1.3. Urartular

Urartuların bir halk gibi devlet ve uygarlık kurmaları M.Ö.2. bin yıllarının sonları ve 1. bin yıllarının başlarında olmuştur. Urartu halkı ve devletinin yaratıldığı yerler bugünkü Türkiye topraklarının doğu kesiminin önemli yerlerini yani Gökçeğöl-Van- Erzurum ve Zagros dağları arasındaki varsayımsal bir çizgi içindeki toprakları kapsıyordu. Onun güney sınırını Van Gölü'nden doğuya ve batıya uzanan bir çizgi oluşturuyordu. Demek ki, bu hükümetin sınırları Ararat bozkırı ve Ağrı dağının doğu yamaçlarını da içine almaktaydı. Hatta Urartu hükümeti, güçlü dönemlerinde, bugünkü Makı vilayeti, Nahçıvan topraklarını ve Urmiye Gölü'nün batısını da sınırları içine almıştır. Asuri baskıları sonunda Urartular tek bir halk biçiminde birleşirler. Nihayet bu birleşmelerin sonucunda M.Ö.9. yy.'ın ilk yarısında Urartu devleti kurulmuştur. Urartular'ın başkenti bugünkü Van Gölü yakınlarındaki Tuşpa şehridir. Kısa bir süre içerisinde güçlenen Urartular Güney Azerbaycan Coğrafyasındaki Mannaların başkenti olan Hasanlu şehrini ele geçirerek Azerbaycan topraklarına da hakim olmuşlardır.³⁸ Urartular Asurluların bu bölgelere yapmış oldukları akınları durdurmuşlardır. M.Ö. 750'li yıllarda bölgede hakimiyetlerini güçlendirerek en parlak dönemlerini yaşamışlardır. Bu sırada Urartu ülkesinin sınırları Hazar Denizinden Halep'e kadar uzanmıştır. Urartular önce Babillerin sonları ise Med ve İskit saldırıları sonucunda M.Ö. 585 yılında yıkılmışlardır.³⁹

1.4. Medler

Eski Çağ'da bugün İran coğrafyası içerisinde yer alan Güney Azerbaycan topraklarında hakimiyet kuran bir diğer kavimde Medler'dir. Medler, M.Ö. 1000'de Hazar Denizi'nin doğusundan geçerek İran ve Azerbaycan coğrafyasına gelmişlerdir.⁴⁰ Yoğunlukla Hemedan coğrafyasında yaşayan Medler M.Ö. VII. Yüzyılda bölgelerindeki Asurlu egemenliğine son vererek bağımsız bir devlet kurmuşlardır. Devletin sınırları Güney Azerbaycan Coğrafyasını içerisine alacak şekilde genişlemiştir.⁴¹

Medler, Asurlular ile bölgenin hakimiyeti için girdikleri mücadeleler sonucunda ilk önce yukarıda da söylediğimiz gibi bir üstünlük kurmalarına rağmen daha sonra devlet zayıflayınca tekrar Asur egemenliğine girmişlerdir. Asur

³⁸ Muhammed Taki Zehtabi, **İran Türklerinin Eski Tarihi**, s.129

³⁹ Nazmi Özçelik, **İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı**, Nobel Yayınları, Ankara, 2004, s.70-71

⁴⁰ Yılmaz Karadeniz, **İran Tarihi (1700-1925)**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s.24

⁴¹ Ali İpek, **Azerbaycan Tarihi'ne Giriş**, s.44

kaynaklarında Medler “tehlikeli düşmanlar” olarak nitelendirilmişlerdir.⁴² M.Ö. V. Yüzyılda Medler ülkesinde isyanlar başlamaya başlamış ve Medler’e bağlı olan Pers Krallığı bu durumdan istifade ederek güçlenmiş ve M.Ö. 550 yılında Pers kralı Kuraş Medler’e son vermiştir.⁴³

1.5. Persler (Ahamenişler)

M.Ö. 700’lü yıllarda Medler’e bağlı olarak bir siyasi teşekkül oluşturan Persler, yukarıda da bahsettiğimiz gibi Medler’e karşı çıkan isyanlardan faydalanarak M.Ö. 550 yılında Kral Kuraş döneminde Med hakimiyetine son vererek bağımsız olmuşlardır. M.Ö. 546 yılında Pers Kralı gerçekleştirdiği fetihler sonunda Babil ve Fenike ülkelerinin yanı sıra bütün Anadolu’yu feth ederek Yunan Devletleriyle sınır komşusu olmuştur. Böylece Persler büyük bir imparatorluk haline gelmişlerdir.⁴⁴

Pers İmparatorluğu idari açıdan yönetimi kolaylaştırmak adına 23 Satraplığa ayrılmıştır. Bu Satraplıklardan biriside bizim çalışmamızın konusu olan Güney Azerbaycan da Media Satraplığına bağlıdır.⁴⁵ Pers kralı III. Darius zamanın da ise Media satraplığı Atropat isimli bir valiye verilmiş ve bundan sonra Antropat Satraplığı olarak adlandırılmıştır. Pers İmparatorluğu, Makedonya Kralı Büyük Aleksander (İskender)’in Doğu seferi sırasında M.Ö. 331 yılında Erbil yakınlarındaki “Gavgamel” ovasında yapılan savaşta yenilgiye uğramaları sonucunda yıkılmıştır.⁴⁶

1.6. İskender Dönemi

İnsanlık tarihinin en büyük ve kudretli fatihlerinden birisi olarak kabul edilen Makedonya kralı İskender babasının ölümü üzerine Makedonya tahtına geçtiği zaman 20 yaşında idi. Devrin önemli düşünce adamlarından olan Yunanlı Aristo ve Anaksimenes tarafından eğitilmiş olan İskender babasının yaptıklarından daha iyilerini başarmak arzusunu taşımaktaydı. Bu sebeple M.Ö. 334 yılında Çanakkale Boğazını geçerek Anadolu coğrafyasına ayak basmıştır. O dönem Anadolu, İran ve Orta Doğu coğrafyalarına hakim olan Pers İmparatorluğu eski kudretinden uzak bir halde idi. İskender Pers İmparatorluğunun topraklarını ve hazinelerini ele geçirmek için Anadolu’ya geçmiştir. İki ordu ilk önce bugün Biga Çayı olarak bilinen

⁴² Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s.90

⁴³ Şemsettin Günaltay, *İran Tarihi*, C:I, TTK Basımevi, Ankara, 1948, s.135-137

⁴⁴ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s.25

⁴⁵ Ali İpek, *Azerbaycan Tarihi’ne Giriş*, s.45

⁴⁶ Ali İpek, *Azerbaycan Tarihi’ne Giriş*, s.46

Granikos çayının kıyısında karşılaşmıştır. Tarihler Granikos Savaşı olarak geçen mücadele sonunda Pers ordusu büyük bir bozguna uğramıştır. Bu zafer sonrası Toroslara kadar olan Anadolu coğrafyası İskender ve ordusunun eline geçmiştir. Kış mevsimini Frigya'nın başkenti olan Gordion şehrinde geçiren İskender, ertesi yıl Torosları aşarak Pers İmparatorluğunun Suriye topraklarını feth etmek için harekete geçmişse de Perslerin kral III. Darius komutasında büyük bir orduyla gelmesi üzerine Suriye seferini iptal ederek Pers ordusunu M.Ö. 333 yılında gerçekleşen İsos Savaşında tekrar mağlubiyete uğrattı. Bu savaş sonucunda III.Darius hazinlerini bırakarak kaçmak zorunda kalmıştır. Daha sonra Suriye ve Akdeniz Sahillerine yönelen İskender buraları kolaylıkla ele geçirmiştir.⁴⁷ Daha sonra tekrar Anadolu'ya yönelen İskender daha önce de belirttiğimiz üzere Erbil yakınlarında Gavgamel mevkinde III. Darius önderliğindeki Pers ordusunu bir kez daha mağlup etmiş ve bu savaş sonucunda Pers İmparatorluğu yok olmuştur(M.Ö.331).⁴⁸ Bu mağlubiyet sonucunda Güney Azerbaycan coğrafyasında da Fars hâkimiyeti son bulmuştur.⁴⁹ Pers İmparatorluğunun media satrapı olan Atropat, kısa bir süre sonra siyasi zekâsı sayesinde İskender'in gözüne girmiştir. Bunun sonucunda M.Ö. 328 yılında İskender Güney Azerbaycan Coğrafyasını da içine alan Media bölgesinin valiliğine yine Atropat'ı getirmiştir. M.Ö. 323 yılında İskender'in ölümü üzerine Atropat bölgede bağımsızlığını ilan etmiştir.⁵⁰

1.7. Atropatene Devleti

Daha önce de belirttiğimiz gibi Azerbaycan coğrafyasının adının menşei konusunda en önemli düşüncelerden birisi olan İskender'in bölgede ki valisi olan Atropat'ın ülkesi anlamındaki Atropatene Devleti İskender'in ölümü üzerine Azerbaycan coğrafyasında kurulmuştur. Atropatene Devleti İran Coğrafyasında hüküm süren Part devletine tabi olarak Sasaniler dönemine kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁵¹

1.8. Sasaniler

Antik Çağın son büyük pers hanedanı olan Sasaniler, önceleri İran coğrafyasında hüküm süren Partlar'a bağlı iken M.S. 224 yılında Kral Ardeşir

⁴⁷ Nazmi Özçelik, **İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı**, s.183-184

⁴⁸ Yılmaz Karadeniz, **İran Tarihi (1700-1925)**, s.27

⁴⁹ Şemsettin Günaltay, **İran Tarihi, C:I**, s.252

⁵⁰ Ali İpek, **Azerbaycan Tarihi'ne Giriş**, s.47

⁵¹ Ziya Musa Bunyatov, **"Azerbaycan", DİA, C.4**, s.318

zamanında Partların hakimiyetine son vererek İran Coğrafyasına hakim olmuşlardır. Sasaniler güçlerini Orta Doğu ve orta Asya'nın zenginlikleriyle bu dönemde kurumsallaşarak resmi din haline getirdikleri Zerdüşlükten almaktadır.⁵²

Sasani İmparatorluğunun kurulmuş olduğu coğrafyaya baktığımız zaman bu devletin merkezinin İstahr adı verilen ve eski Pers imparatorluğunun başkenti Perspolis yakınlarında bir şehir olduğunu görmekteyiz. Sasani devletinin kurulduğu yer Partların hüküm sürmüş olduğu Horasan bölgesidir. Sasani devletinin kurulmasından sonra doğuda Kuşanların küçük yabguluklar halinde yönetilmesi ve henüz güçlü bir merkezi otoriteye sahip bir devletin bulunmayışından dolayı batı Bizans ve Arap tehlikesine karşı ülkenin merkezi II. Sapur döneminde Irak topraklarında Tisfun (Medayin) şehrinin kurulmasıyla Mezopotamya'ya taşınmıştır. Sasani imparatorluğu en geniş sınırlarında doğuda IV. Behram ve Anusirvan, batıda ise II. Husrev Perviz döneminde ulaşmıştır. Ülkenin sınırları kuzeyde Ermenistan, Gürcistan, İberya ve Azerbaycan topraklarını içine almaktaydı. Batıda ise Doğu Anadolu, Mısır, Suriye, Irak ve daha güneyde Yemen topraklarını içine almaktaydı. Doğuda ise ülkenin sınırları Harzem, Toharistan, Cağanyan, Mekran, Talegan ve Kuzey Hindistan'a kadar ulaşmaktaydı.⁵³

⁵² Gene R. Garthwaite, **İran Tarihi**, çev: Fethi Aytuna, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2011, s.80

⁵³ Gene R. Garthwaite, **İran Tarihi**, s. 82-84

İKİNCİ BÖLÜM

ORTA ÇAĞ'DA GÜNEY AZERBAYCAN COĞRAFYASININ TARİHİ COĞRAFYASI

Günümüzde siyasi yönden kuzey ve güney olmak üzere ayrılmış bulunan Azerbaycan coğrafyasının⁵⁴ kuzeyde kalan kısmı Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalırken çalışmamızın konusu olan güney Azerbaycan ise İran İslam Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalmaktadır. İran Azerbaycan'ı olarak da adlandırılan Güney Azerbaycan; kuzeyde Aras Nehri, batıda Doğu Anadolu, güneyde İran'ın Kürt bölgesi ve Hamse, doğuda Talış ve Muğan Dağları ile sınırlı ve Azeri Türkleri ile meskûn, Azerbaycan, Hindistan, Anadolu, Kafkasya ve İran yolları üzerinde olması bakımından stratejik önemi olan bir bölgedir.⁵⁵

Güney Azerbaycan, elverişli iklimi, yeterli yağış alması sebebiyle İran'ın en verimli tarım alanlarına sahiptir. Aynı zamanda önemli bir hayvancılık merkezidir. Yakın zamana kadar İran'ın en önemli sanayi bölgesi olan Güney Azerbaycan'ın belli başlı şehirleri şunlardır; Tebriz, Hamedan, Urmiye, Erdebil, Kazvin, Zencan, Hoy, Marağa, Miyana, Merend, Eher, Miyandab, Salmas, Nagede, Ebher, Bicar, Takestan, Sarab, Mişkin (Hiyov), Astara, Makü, Halhal, Gorve, Mugan (Germi), Heştrud, Geydar (Hudabende), Save, Kengaver. 1906 yılında İran'da kabul edilen seçim yasasına göre oluşturulan Azerbaycan eyaletine ise şu şehirler dâhil edilmiştir; Tebriz, Urmiye, Hoy, Deylemgan, Makü, Marağa, Binab, Miandoab, Sovucbulak, Dehhargan, Merend, Eher, Erdebil, Meşkin, Astara, Halhal, Serab, Miyane ve Saingala.⁵⁶

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren insanlar için önemli bir yerleşim yeri olan bu coğrafya Orta Çağda da birçok devlete ve millete ev sahipliği yapmıştır.

⁵⁴ Ahmet Caferoğlu, “ Güney Azerbaycan”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 35, İstanbul, 1998,s.40

⁵⁵ Aygün Attar, *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, Divan Yayıncılık, Ankara, 2006, s.232

⁵⁶ Barış Metin, “ Türk- İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938)”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 16/ Sayı: 2, Berikan Matbaacılık ve Yayıncılık, Ankara, 2012, s.158-159

Antik çağın son imparatorluklarından birisi olan Sasaniler'e⁵⁷ Müslüman Araplar 15 yıl gibi kısa bir süre de son verdikten sonra⁵⁸ bölge de sırasıyla Araplar, Türkler ve Moğollar hâkimiyet kurmuşlardır.

2.1. Güney Azerbaycan Coğrafyasında Arap Hâkimiyeti

Müslüman Araplar, İran'da hüküm süren Sasaniler ile ilk olarak Hz. Ebubekir döneminde askeri mücadeleye başlamışlardır. Daha sonra Hz. Ömer'in halifeliğinin ilk yıllarında meydana gelen ve Köprü Hadisesi taraflar arasındaki mücadeleyi başlatan kıvılcım olmuştur.⁵⁹

Hz. Ebubekir halifeliği sırasında Halid b. Velid komutasında ki İslam ordularının Bizansla mücadele etmek için Suriye cephesine gitmelerini fırsat bulan Sasani Başkomutanı Rüstem Irak dolaylarına komutanlığını Behmen Casûse'nin yaptığı büyük bir ordu sevk etmiştir. Bu haberin İslam Devleti'nin merkezine ulaşmasından sonra Sasani ordusunu karşılamak için Ebû Ubeyd harekete geçmiştir. İki ordu Fırat Nehri kıyısında karşılaşmışlar ve İslam ordusu komutanı Ebû Ubeyd'in yanlış stratejisi sonucu İslam ordusu yenilmiş ve Ebû Ubeyd'de şehit olmuştur.⁶⁰

Hicretin 13. Yılında(m 634) meydana gelen Köprü Savaşı Sasanilerin Müslümanlar karşısında cesaretlenmelerine neden olmuştur. Ancak Sasaniler yaşanan taht kavgalarından dolayı Müslümanlara karşı daha büyük bir ordu ile saldırıya geçememişlerdir. Hz. Ömer bu durumdan faydalanarak İran üzerine yapılacak seferler için hazırlıkları başlatmıştır. İslam Devletinin merkezinde toplanan birlikler Cerîr b. Abdullah komutasında cepheye gönderildi. Büveyb bölgesinde Müsennâ b. Hârise'nin komutasındaki İslam ordusu Medine'den gelen yeni birliklerle birleşti. Bu gelişmeler üzerine Sasaniler de Mihran komutasında bir orduyu bölgeye sevk ettiler. Köprü Savaşında olduğu gibi Fırat nehri kıyısında karşılaşan iki ordu o tarihe kadar taraflar arasında meydana gelen en şiddetli çarpışmayı gerçekleştirdiler. Ve İran ordusunu büyük kayıplar vererek hezimete

⁵⁷ Gene R. Garthwaite, **İran Tarihi**,s.80

⁵⁸ Osman G. Özgüdenli, **Orta Çağ Türk- İran Tarihi Araştırmaları**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006, s.11

⁵⁹ Osman Gazi Özgüdenli, "**İran Tarihi**", **DİA, C: 22**,Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul,2000,s.395-396

⁶⁰ Adem Apak, **Anahatlarıyla İslam Tarihi 2**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011, s.124

uğradı. 635 yılında gerçekleşen bu savaş Sasaniler de büyük bir korku meydana getirdi ve Irak cephesinden çekilmelerine neden oldu.⁶¹

Bu yenilgiden sonra Sasaniler, Müslüman Araplar karşısında aciz duruma düştüklerini kabul ederek, bu durumun iki ünlü komutanları Rüstem ile Firuzan arasındaki çekişmeden kaynaklandığına hükmettiler ve aralarındaki çekişmeye son vermelerini onlardan istediler. İki komutan da bu duruma son vermek için devletin başına kraliyet ailesinden birisinin geçmesi şartını ileri sürmüşlerdir. Bunun üzerine devletin başına Şehriyar'ın oğlu Yezdücerd getirilmiştir.⁶² İslam Ordusunun bölgede ki ordu Komutanı Müsenna Sasaniler'deki tüm bu gelişmeleri İslam Devleti'nin Başkenti Medine'ye bildirmiştir. Tüm gelişmeler üzerine Hz. Ömer tüm Müslümanları Sasaniler üzerine sefere çağırmıştır.⁶³ Hz. Ömer asabın ileri gelenleriyle yaptığı toplantıda bölgeye gönderilecek yeni ordunun başına Sa'd b. Ebî Vakkas'ın geçmesine karar verilmiştir.⁶⁴ İslam ordusu komutanı Sa'd b. Ebî Vakkas avaşa başlamadan Sasani hükümdarına bir elçi göndererek Müslümanlığa davet etmiş bu kabul görmeyince taraflar arasında İslam Tarihinde Kadisiye Savaşı olarak kaydolun muharebe yaşanmıştır. İcretin 14. Yılında gerçekleşen bu savaşın sonucunda büyük bir hezimet yaşayan Sasaniler Araplar önünde geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁶⁵ Kadisiye Savaşı sonrası Sasani İmparatoru Yezdücerd Celûlâ yakınlarında Arap ordusuna bir kez daha yenilince İran ordusu dağıldı. Yezdücerd'in büyük güçlüklerle oluşturduğu son Sasani ordusu⁶⁶ Hemedan'ın güneyinde Firuzan komutasında toplandı. Gelişmelerden Hz. Ömer haberdar edildi ve Hz. Ömer'in emriyle hazırlıklara başlayan İslam Ordusunun başına Numan b. Mukarrin getirildi.⁶⁷ İslam ordusu bölgeye geldiğinde Sasaniler tamamen kalelere çekilmişlerdi.⁶⁸ İlk iki gün şiddetli çarpışmalar sonrası bir netice alınamayınca İslam ordusunun ileri gelenlerin Tüleyha'nın önerisi ile Ka'ka'a b. Amr komutasında öncü birlikleri Sasaniler üzerine bir müddet hücum ettikten sonra bozguna uğramış gibi ricat etmeye başlamışlar ve bunun üzerine İslam ordusunun yenildiğini zanneden Sasani askerleri yerlerini terk ederek İslam ordusunun öncülerini takip etmeye başladılar ve İslam

⁶¹ Adem Apak, **Anahatlarıyla İslam Tarihi 2**, s.125- 126

⁶² **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C:2, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, s.70

⁶³ Adem Apak, **Anahatlarıyla İslam Tarihi 2**, s.127

⁶⁴ **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C:2, s.71

⁶⁵ Adem Apak, **Anahatlarıyla İslam Tarihi 2**, s.128-131

⁶⁶ Osman Gazi Özgüdenli, "İran Tarihi", **DİA**, C: 22, s.396

⁶⁷ Adem Apak, **Anahatlarıyla İslam Tarihi 2**, s.136

⁶⁸ **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C:2, s.85

ordusunun asıl unsurlarının içine düştüler. Yaşanan şiddetli çarpışmalar sonucunda Sasani ordusunun büyük bir kısmı yok oldu. Hicretin 21. Yılında gerçekleşen ve İslam tarihinde Nihavend Savaşı olarak geçen bu savaş sonrasında Hemedan İslam Ordularının kontrolüne geçmiştir. Nihavend Savaşı Arap – Sasani mücadelesinin dönüm noktası olmuştur. İslam tarihindeki öneminden dolayı da “Fetihler Fethi” olarak adlandırılmaktadır. Nihavend Savaşından sonra Müslümanlar Sırasıyla İsfahan, Kazvin, Zencan, Rey, Kûmis, Cürcan ve Taberistan’ı ele geçirmişlerdir.⁶⁹

Nihavend Savaşı öncesi Hz. Ömer Sasanilerin eski idarecilerinden Hürmüzan’a bölgenin en kolay nasıl feth edileceğini sormuş ve “ Fâris ve Azerbaycan iki kol, İsfahan ise baştır. Eğer başı kesersen iki kol düşer” diye cevap vermiştir. Bunun üzerine İslam orduları ilk olarak İsfahanı ele geçirmişler ve Rey şehrine ulaşmışlardır. Hz. Ömer bölgede bulunan İslam orduları komutanı Nuaym b. Mukarrin’e emir vermiş ve Azerbaycan üzerine sefere çıkan İslam orduları, İsfendiyar b. Ferruhzâd emrindeki düşman kuvvetlerini mağlup ederek barışa zorladılar. Böylece Azerbaycan’ın kontrolü tamamen Müslümanların eline geçmiştir.⁷⁰

Emeviler dönemine baktığımız zaman ise Azerbaycan coğrafyası Kafkaslardaki fetihler için üs olarak kullanılmıştır.⁷¹ Arap fetihlerinden sonra Azerbaycan coğrafyasına çok sayıda Arap getirilmiştir. Özellikle Küfe, Basra ve Şam ahalisinden olan bu Arap göçmenler özellikle bugün Güney Azerbaycan olarak adlandırılan bölgedeki şehirlere yerleştirilmiştir. Bölgeye yerleştirilen Araplara yerli halkın toprakları verildiği için yerli halk zor duruma düşmüştür. Azerbaycan coğrafyası Müslümanların hâkimiyetine girmeden önce İran’ın en az nüfusa sahip eyaletlerinin başında gelmekteydi. Bundan dolayı Azerbaycan ahalisi ile 800 000 dirhem vergi vermek kaydı ile anlaşma sağlanmıştır. Azerbaycan coğrafyasının o dönem ortak bir dili ve dini bulunmamaktadır. Birçok bölge de Azeri Farsçası konuşulmakta idi. Bölgede Arap hâkimiyetinden sonra yaygın olarak Arapça kullanılmaya başlanmış ve bölge medeniyet çerçevesinde önemli bir gelişme göstermiştir.⁷²

Buna karşın Emevilerin mali güçlükleri yenmek için uyguladıkları ağır vergi politikası, üretim ve ticarete gereken önem ve desteğin verilmemesi bölge halkının

⁶⁹ Adem Apak, **Anahatlarıyla İslam Tarihi 2**, s.137- 138-139

⁷⁰ Adem Apak, **Anahatlarıyla İslam Tarihi 2**, s.139- 140

⁷¹ Ziya Musa Bunyatov, “Azerbaycan”, **DİA, C.4**, s.319

⁷² Zeki Velidi Togan, “Azerbaycan”, **İA, C:2**, MEB Basımevi, İstanbul, 1979, s. 95-96

yönetime karşı hoşnutsuzluk duymasına neden olmuştur. Daha sonraları Emevi yönetimine karşı ayaklanan Ebu Müslim bölgeden çok büyük destek bulmuş ve Emevi hâkimiyetine son vermiştir.⁷³

Abbasiler döneminde ise bölge başta Bâbek el- Hürremi tarafından çıkarılan isyan olmak üzere birçok isyana sahne olmuştur.⁷⁴Bölgede ki Hz. Ömer döneminde başlayan Arap hâkimiyeti sonucunda bölgedeki eski sosyal ve dini yapıda değişmiştir. Müslüman Arapların bölgeyi ele geçirmeleri sonucunda bölgede eskiden beri var olan Zerdüştlük dini etkisini kaybederek İslamiyet bölge halkları arasında yayılmaya başlamıştır.⁷⁵

Azerbaycan coğrafyasında Abbasilerin egemenlikleri zayıflamaya başlayınca bölgesel hanedanlıklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlar sırasıyla Şirvanşahlar, Sacoğulları, Revvadiler, Sellariler, Şeddadiler ve Ahmedililer'dir. Bu küçük hanedanlar IX. Yüzyılın başlarından XI. Yüzyılın başlarına kadar bölgede varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁷⁶

2.2. Güney Azerbaycan Coğrafyasında Türk Hâkimiyeti

Azerbaycan topraklarına Türklerin ilk gelişi M.Ö. VII. yüzyılda olmuştur. Sakalar (İskitler) olarak bilinen ilk Türk grubu uzun yıllar Azerbaycan topraklarında yaşamıştır. M.Ö. ve M.S.'ki yılların ilk başlarında Türkler Azerbaycan'a ve Kafkaslara gelmiş ve bu ülkeleri vatan edinmişlerdir.⁷⁷ Bu gruplardan önemlileri Ablanlar, Hunlar, Hazarlar, Sabirler ve Ağaçerilerdir.⁷⁸

Çalışmamızın konusu olan Orta Çağ'da ise bölgede Türk hâkimiyetinin ve etkisinin Müslüman Arapların hakimiyeti döneminden itibaren gerçekleşmeye başladığını görülmektedir. Bu çerçevede bölgede yüzyıla yakın bir dönem Araplar ile Hazar Türkleri arasında mücadeleler yaşanmış ve bunun sonucunda bölgeye çok sayıda Türk topluluğu gelerek Azerbaycan coğrafyasının çeşitli bölgelerine yerleşmişlerdir.⁷⁹

⁷³ Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi , “İran Maddesi”, Ana Yayıncılık, C:11,s.610

⁷⁴ Ziya Musa Bunyatov, “Azerbaycan”, DİA, C.4, s.319

⁷⁵ Wilhelm Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Çev: M. Fuad Köprülü, Kanaat Kitabevi, İstanbul,1940,s.75

⁷⁶ Ziya Musa Bunyatov, “Azerbaycan”, DİA, C.4, s.319

⁷⁷ Mehmet Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, Nesil Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 12

⁷⁸ Osman Erol, **İran'ın İç Politikasında Azerbaycan Türkleri (1906-2006)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 2007, s.4

⁷⁹ Cemil Hasanlı, **Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı**, s.22

Bölgeye Türklerin büyük gruplar halinde gelip yerleşmeleri ise Selçuklu Devleti döneminde gerçekleşmiştir.⁸⁰

2.2.1. Selçuklular Dönemi

Selçuklu Devleti'ni oluşturan ana unsur olan Oğuzlar Seyhun ve Hazar Denizinin Doğusu ile Aral gölü arasında kalan kısımda yaşamaktaydılar. Üç-ok ve Boz-ok olmak üzere iki kol halinde teşkilatlanmış olan Oğuzlar yirmi dört boydan oluşmaktaydılar.⁸¹ Selçuklular bu yirmi dört Oğuz boyundan Üç-ok kolunun Kınık boyuna mensuptur.⁸² Selçuklu Devleti'nin kurucusu olarak kabul edilen Selçuk Bey'in babası Dokak (Dukak) Oğuz Yabgu Devleti'nde Temir- Yalığ (Demir Yaylı) lakabıyla tanınan önemli bir şahsiyet idi.⁸³

Aral Gölü çevresinde kendisine bağlı topluluklarla yaşayan Dokak'ın Hazar Devleti'ne mi yoksa Oğuz Yabgu Devleti'ne mi bağlı olduğu konusunda farklı öngörüler bulunmasına rağmen, o dönem Hazar Devletinin hayli güçsüz durumda olmasından dolayı Dokak'ın Oğuz Yabgu Devleti'nde Yabgu'dan sonra devlet işlerinde yetkili bir kişi olduğu fikri ağır basmaktadır.⁸⁴ Dukak öldükten sonra oğlu Selçuk Oğuz yabgu Devleti'nin yabgusu tarafından genç yaşta Subaşı (ordu kumandanı) unvanıyla görevlendirilmiştir. Daha sonraları devlet içerisinde gittikçe güçlenen Selçuk Bey, yabgu tarafından öldürülme ihtimali yüzünden beraberindekiler ile birlikte Türkler ile Müslümanlar arasında bir uç şehri olan Cend havalisine gelmiştir.(961)⁸⁵

İslamiyet'in Türk toplulukları arasında hızla yayılması ve eski Türk inancına yakınlığından ve dolayı Selçuk Bey ve beraberindeki ahalisi toplu bir şekilde İslamiyete geçmiştir. Bu gelişmeden sonra Oğuz Yabgusunun bu bölgeden aldığı vergiyi toplamaya gelen görevlileri “ Kâfirlere haraç verilmeyecek” diyerek kovması Yabgu ile Selçuk Bey'in arasını açmış ve yapılan mücadeleler sonucunda Yabgunun bölgedeki egemenliğine son veren Selçuk Bey bölgede müstakil bir Beylik kurmuştur.⁸⁶

⁸⁰ Mehmet Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 203

⁸¹ Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, Nobel Yayınları, Ankara, 2008, s. 1

⁸² Erdoğan Merçil, “ *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*”, *Türkler Ansiklopedisi*, C:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.597

⁸³ İbrahim Kafesoğlu, “ *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1976, s.801

⁸⁴ İbrahim Kafesoğlu, “ *Selçuklular*”, *İA*, C:10, MEB Basımevi, İstanbul, 1980, s.354

⁸⁵ Erdoğan Merçil, “ *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*”, *Türkler Ansiklopedisi*, C:4, s. 597

⁸⁶ Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s.2-3

Bu sırada Karahanlılar ile mücadele eden Samani Devleti hükümdarı İsmail b. Nûh el Müntasır Cend şehrine gelerek Selçuk Bey'den yardım istemiştir. Selçuk Bey Samanilere yardım etmeyi kabul etmiş ve kızını da Samani Hükümdarı ile evlendirerek akrabalık ilişkisi ile bölgede kendi beyliğinin de bir bakıma güvenliğini amaçlamıştır. Selçuk Beyin oğlu Arslan Yabgu komutasındaki ordu Samani ordusu ile birlikte Karahanlı ordusunu Semerkant yakınlarında iki kez yenilgiye uğratmıştır.⁸⁷

Selçuk Bey 1007 yılında öldükten sonra Beyliğin Başına oğlu Arslan Yabgu geçmiştir. Arslan Yabgu daha sonra mahiyetiyle birlikte Cend şehriden ayrılarak Buhara civarına yerleşmiştir.⁸⁸ Burada Karahanlı ailesinden biri olan Ali Tigin'le ittifak kuran Arslan Yabgu onun Buhara'yı ele geçirmesindeki katkısından dolayı büyük bir şöhret kazanmıştır.⁸⁹ Maverâünnehir bölgesinde Karanlılar ile Gazneli Devleti arasındaki mücadelenin ortasında kalan Selçuklular özellikle Gazneliler tarafından büyük bir tehdit olarak görülmüştür. Bundan dolayı Gazneli Hükümdarı Sultan Mahmut Arslan Yabgu'yu Semerkant'a çağırması ve yapılan görüşmeler sonucu Arslan Yabgu'yu tutuklatarak Hindistan'daki Kalincar Kalesinde hapsedirmiştir(1025).⁹⁰ Arslan yabgu Kalincar kalesinde yedi yıl kalmış ve bu kalede ölmüştür.⁹¹

Arslan Bey'in ölümünden sonra Selçuklu ailesinin başına Mûsâ Yabgu geçmiş olmasına rağmen fiilen yönetim Selçuk Bey'in torunları olan Tuğrul ve Çağrı beylerin elinde bulunmakta idi. Tuğrul ve Çağrı beyler Maverâünnehir bölgesinde büyük devletlerin egemenlik mücadelesinden dolayı sıkıntı çeken Selçuklu ailesi ve mahiyetine daha verimli bir yurt bulmak için arayışlara girmişlerdir. Çağrı beyin 1016 ile 1021 yılları arasında Kafkasya ve Anadolu akınlarında elde ettiği bilgiler doğrultusunda önce Harezm bölgesine daha sonra ise Gaznelilerin egemenliği altındaki Horasan bölgesine yerleşmişlerdir.⁹²

Selçukluların Horasan'a gelmeleri Türk- İslam tarihi açısından çok önemli bir hadisedir. Çünkü Türk tarihinin seyrini değiştirecek önemli olaylardan birisi olan

⁸⁷ Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, C: 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, s.366

⁸⁸ Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Türkler Ansiklopedisi*, C:4,s.598

⁸⁹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010,s.88

⁹⁰ Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Türkler Ansiklopedisi*, C:4,s.599

⁹¹ Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s.7

⁹² Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, C: 36, s.366-367

Selçuklu Devletinin temelleri horasan bölgesinde atılmıştır.⁹³ Horasan bölgesine geldikten sonra Selçuklu ailesinin reisleri Gazne hükümdarı Sultan Mesut'a mektup yazarak hizmetine girmek istediklerini bölgeye yapılacak saldırıları önleyebileceklerini buna karşılık Nesa ve Ferave vilayetlerinin kendilerine yurt olarak verilmesini istemişlerdir. Bu durumu Gazneli egemenliği için tehdit olarak gören Sultan Mesut Selçuklular üzerine bir ordu göndermiştir. Taraflar arasında meydana gelen savaşı Selçuklular kazanınca Sultan Mesut anlaşma yoluna giderek Selçukluların istediği şehirleri onlara vermiştir. Selçukluların kazandığı bu zafer sonrası diğer Oğuz kabilleri de Horasana gelerek Selçuklu hâkimiyetine girmeye başlamıştır. Tüm bu gelişmeler sonucunda kendilerine güvenleri gelen Selçuklular Sultan Mesut'un dolayısıyla Gaznelilerin zayıf olduğu kanaatine varmış ve Gazne topraklarına yağma akınlarına başlamışlardır.⁹⁴ Tüm bu gelişmeler sonucunda sultan Mesut Selçuklu tehlikesinin farkına varmış ve Selçuklular üzerine sefere çıkmıştır. 6 Nisan 1039 tarihinde Sultan Mesut, Çağrı Bey komutasındaki Selçuklu kuvvetlerini yenilgiye uğratmıştır. Bu yenilgiden sonra Selçuklular ileri gelenleri çöllere çekilmeyi düşünmüş fakat Çağrı Bey bu görüşe karşı çıkmıştır. Taraflar arasında 27 Haziran 1039 tarihinde gerçekleşen savaşı da Gazneliler kazanmış olmasına rağmen Selçuklular tam anlamıyla kontrol altına alınamamış ve yaptıkları baskınlarla Gazne ordusuna büyük zarar vermişlerdir. Bunun üzerine Sultan Mesut barış yapmanın yararlı olacağını düşünmüş ve taraflar arasında bir anlaşma yapılmıştır. Bu geçici barış sonrası Sultan Mesut Herat dolaylarına çekilmiştir. Selçuklular ise anlaşma gereği geri vermeleri gereken Nişabur, Serahs ve Merv şehirlerini boşaltmadığı gibi Gaznelilere ait topraklar üzerine yağma akınları yapmayı sürdürmüşlerdir. Tüm bu gelişmeler taraflar arasında gerginliği artırmıştır.⁹⁵ Herat'ta kaldığı süre içerisinde hazırlıklarını tamamlayan Sultan Mesut Selçuklular üzerine sefere çıkmıştır. Selçuklular Gazne ordusu ile meydan muharebesinden kaçınıyor ve sürekli baskınlarla Gazne ordusunu yıpratmaya çalışıyordu. Selçuklular 1040 yılının mayıs ayına kadar Gazne ordusunu yormak için bu tür faaliyetlerine devam etmiştir.⁹⁶

⁹³ İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklular”, İA, C:10, s.361

⁹⁴ Faruk Sümer, “Selçuklular”, DİA, C: 36, s.367-368

⁹⁵ Erdoğan Merçil, Büyük Selçuklu Devleti, s.13-15

⁹⁶ Faruk Sümer, Oğuzlar(Türkmenler)Tarihleri- Boy Teşkilatı-Destanları, TDAV Yayınları, İstanbul, 1992, s. 84

Tüm bu gelişmelerin neticesinde Gazne ordusu ile Selçuklu ordusu 20 Mayıs 1040 günü Dandanakan kalesi yakınlarında karşı karşıya geldiler üç gün süren şiddetli çarpışmalar sonucunda Gazne ordusu dağılmış ve Sultan Mesut 100 kişilik süvari birliğiyle savaş alanından kaçmak zorunda kalmıştır. 23 Mayıs 1040 tarihinde Selçukluların kesin zaferiyle sonuçlanan bu savaş Türk tarihinin de dönüm noktalarından biri olmuştur.⁹⁷

Dandanakan savaşı sonrası Selçuklu beyleri Tuğrul Bey'i Horasan emiri olarak seçmişlerdir. Böylece Selçuklu devleti kurulmuş oldu. Bundan sonra Selçuklular hâkim oldukları bölgeleri Türk devlet geleneğine göre aralarında paylaşmışlardır. Buna göre Tuğrul Bey "Sultan" unvanıyla Nişabur'u alacak ve batıya Irak taraflarına gidecek, Çağrı Bey "melik" unvanıyla Merv şehri merkez olarak Gazne Devleti'nin hâkim olduğu bölgeleri idare edecek idi.⁹⁸

Selçuklu Türklerinin Azerbaycan'da ilk görülmeleri 1015-1021 yılları arasında Çağrı Bey tarafından bölgeye yapılan akınlarla başlar. 1040 yılında gerçekleşen Dandanakan Savaşı sonrasında İran, Selçukluların eline geçmiştir.⁹⁹

Selçuklular çok sayıda Oğuz Türk boylarının İran'da yerleşmesini sağladılar. Tuğrul Bey'in 1054 de Gence'yi kurtarmak için Bizans'a yapmış olduğu sefer, Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu 'ya olmuştur.¹⁰⁰

Selçuklular bölgeye geldiklerinde Azerbaycan'da Hazarlar ve onlara yakın olan Bulgarlar, Ağaçeriler, Belençerler, Borçalılar ve özellikle Kengerliler yaşıyorlardı. Kıpçaklar da kuzeyden gelip bu ülkede yerleşmişlerdi.¹⁰¹

Tuğrul Bey Selçuklu Devleti'nin hükümdarı olduktan sonra devletin sınırlarını genişletmek ve sürekli olarak devam eden Oğuz göçleri sonucunda ülkesine gelen soydaşlarına yeni yurtlar sağlamak için fetih hareketlerine başlamıştır. Bu çerçevede kendisi Taberistan ve Cürcan bölgelerini feth ederken İbrahim Yınal komutasındaki Selçuklu orduları da Rey başta olmak üzere Hemadan ve Bürücird

⁹⁷ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s.104

⁹⁸ Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", **Türkler Ansiklopedisi**, C:4,s.601

⁹⁹ Mustafa Pamuk, **Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü-Bugünü-Yarını**, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 2005,s. 18

¹⁰⁰ Merih Özşahin, **Güney Azerbaycan'da Bağımsızlık Hareketleri Ve Güney Azerbaycan'ın Türk Dünyası İçin Önemi**,(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gebze,2008, s.42

¹⁰¹ Cevat Heyet, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C.1/I, Ankara, Kasım 2004, s.10

şehirlerini ele geçirmiştir.¹⁰² İran ve Güney Azerbaycan coğrafyaları 1059 yılında Tuğrul Bey'in İsfahan'ı fetih ederek başkent yapmasıyla birlikte tamamen Selçuklu hâkimiyetine girmiştir.¹⁰³

Öte yandan Sultan Alparslan zamanında Azerbaycan bölgesindeki diğer krallıklar tamamen etkisiz hale getirilmiş ve bu yüzden Alparslan'a Ebu'l-feth ünvanı verilmiştir. Melikşah dönemi ise, Azerbaycan bölgesine gelen Türkmenler için "karınca gibi kalabalık" ifadesi kullanılmıştır.¹⁰⁴ Selçuklu Devleti'nin 1153 yılında yıkılmasından sonra ülkenin çeşitli bölgelerinde yeni hanedanlıklar ortaya çıkmıştır. Bunlardan birisi de Azerbaycan coğrafyasında kurulan Azerbaycan Atabeyliği'dir.¹⁰⁵ Kıpçak Türklerinden olan Selçuklu sultanı Mesut zamanında Selçuklu Devleti Hizmetine girmiş olan Şems'üd-din İl-Deniz tarafından kurulmuştur.¹⁰⁶ Şems'üd-din İl-Deniz zekası ve kabiliyetleri ile sultanın gözüne girmeyi başarmış ve askeri sınıfa dahil edilerek Sultan Mesut'un en güvendiği emirleri arasına katılmıştır. Sultan Mesut'un ölen kardeşi Tuğrul'un eşi ile evlendikten sonra Selçuklu hanedanına damat olan Şems'üd-din İl-Deniz'e atabeylik görevi ile birlikte Azerbaycan bölgesinin iktası verilmiştir.¹⁰⁷ Tebriz merkez olmak üzere faaliyetlerini sürdüren İl-deniz Atabeyliği yaklaşık 80 yıl Azerbaycan coğrafyasında hüküm sürmüştür ve Harzemşahlar tarafından yıkılmışlardır.

2.2.2. Harezmsahlar Dönemi

Ceyhun ırmağının Aral gölüne döküldüğü güney tarafı harezmsah olarak adlandırılmaktadır. Bu bölge Asya kıtasındaki büyük ticaret yollarının kavşak noktası olduğu için büyük önem taşımaktadır. Bölgeye hâkim olan unsurlara ise harezmsah denilmektedir.¹⁰⁸ Harezmsah adı verilen bu topraklara Selçuklular'dan önce çeşitli hanedanlar hükmetmişlerdir. Bunlardan Afrigiler, İslâmiyet'ten önce 995 yılına kadar bölgede hâkim olmuşlardır. Me'mûnîler ise 995-1017 tarihlerinde, Altuntaş ve oğulları 1017-1041 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir. Harezmsahlar Devleti'nin tarihi ise bundan sonra başlamaktadır. Harezmsahlar Devleti, Harezmsah

¹⁰² Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Türkler Ansiklopedisi*, C:4,s.602

¹⁰³ Ali Kafkasyalı, *İran Türkleri*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2010, s.51

¹⁰⁴ Mustafa Pamuk, *Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü-Bugünü- Yarını*, s.18

¹⁰⁵ Osman Gazi Özgüdenli, "İran Tarihi", *DİA*, C: 22, s.398

¹⁰⁶ İbrahim Kafesoğlu, "Atabeylikler", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1976, s.842

¹⁰⁷ Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler)(1146-1225)", *Türkler Ansiklopedisi*, C:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.871

¹⁰⁸ İbrahim Kafesoğlu, "Harezmsahlar Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1976, s.876

bölgesinde 1097-1231 yılları arasında hüküm sürmüş bir Türk devletidir. Başkenti Gürgeç'tir. Bu isim Gurgânc ya da Ürgenç şeklinde de telaffuz edilmektedir.¹⁰⁹

Selçuklular Tuğrul Bey döneminde bölgeye egemen olmaya başlamış olsalar da, Harezm bölgesi Sultan Alp Arslan (1063-1072) zamanında Selçuklular'ın hâkimiyeti altına girmiştir. Sultan Alp Arslan 1065'te çıktığı Mangışlak seferinde Harezm'i zapt ederek buranın idaresini oğlu Ayaz'a bırakmıştır. Ancak bu bölge Alp Arslan ve Melikşah (1072-1092) dönemlerinde muhtemelen mahallî reisler arasından seçilen valiler tarafından idare edilmiştir.¹¹⁰

Harezmşahların atası Anuştegin, Türk asıllı bir memlûk olup Sultan Melikşah'ın taştarı idi. Anuştegin'in tahsisatı (yıllık geliri) Harezm bölgesinin gelirlerinden verilmiştir. Daha sonraları Anuştegin'in oğlu ve torunları, Harezm bölgesinin idaresiyle görevlendirilmişlerdir. Bu münasebetle bunlara Harezmşah denilmiştir. Sultan Sancar'ın ölümüyle Büyük Selçuklu Devleti yıkılmıştır (1157). Selçukluların yıkılmasından sonra Harezm ve çevresindeki ülkelere Harezmşahlar hâkim olmuşlardı. Selçukluların birer valisi durumundaki Anuştegin oğulları, devletin yıkılışından sonra bağımsız hale gelerek, Selçukluların mirasçısı gibi bir politika izlemişlerdir.¹¹¹

Harezmşahlar Devleti'nin temelleri, XI. yüzyılın sonlarında Büyük Selçuklu Devleti ümerasından Kutbeddin Muhammed bin Anuş Tigin tarafından atılmıştır. Babasının ölümünden sonra Harezm gihnesi olan Kudbeddin Muhammed (1097-1127); bizzat görevinin başına gitmiş, Selçuklu sultanları nezdinde sahip olduğu güvenden yararlanarak kendi bölgesinde ticareti geliştirmiş, ulemanın itimadını kazanmış, sağladığı huzur ve refah ortamından dolayı halkın gönlünü fethetmeyi başarmıştır. O, müstakil bir sultan olmamakla birlikte kendinden sonra gelecek olan oğullarına oldukça müsait bir zemin hazırlamıştır.¹¹²

Harezmşahlar, İl-Arslan'dan (1156-1172) itibaren batıda nüfuz ve hâkimiyetlerini yayma hususunda ısrarlı olmuşlardır. O sıralarda Irak-ı Acem ve Azerbaycan, Irak Selçuklu Devleti'nin nüfuz ve hâkimiyetindeydi. Irak-ı Acem'de

¹⁰⁹ Abdülkerim Özaydın, "Harzemşahlar", **Türkler Ansiklopedisi**, C:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.883

¹¹⁰ Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", **DİA**, C: 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s.228

¹¹¹ Hasan Geyikoğlu, "Harezmşahlar ve Doğu Anadolu", **Türkler Ansiklopedisi**, C:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.917

¹¹² Mehmet Ali Çakmak, "Moğol İstilas ve Harezmşahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı", **Türkler Ansiklopedisi**, C:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 904-905

bazı mahallî hükümdarlar, Azerbaycan'da da İldenizli Atabeyliği hâkim idi. Harezmsâhlar bunlarla mücadele ede ede Irak-ı Acem'e hâkim olmuşlardır. Harezmsâhlar Devleti'nin sınırları Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından (1194) sonra Azerbaycan'a ve Halifelik topraklarına kadar ulaşmıştır. Harezmsâh Alâeddin Muhammed, 1217 yılında yaptığı batı seferinde İl-denizli atabeyi Muzaffereddin Özbek'i kendisine tâbi kıldı. Özbek, hâkim olduğu bütün bölgelerde (Azerbaycan, Arran, ğirvan hudutlarına kadar Kafkaslar) hutbe ve sikkeyi Alâeddin Muhammed adına okutmayı kabul etmiştir. Bunun üzerine, Harezmsâh, Gürcü kralına gönderdiği tehditkâr mektupta, bundan böyle Özbek'in ülkesinin Harezmsâhlar Devleti'nin bir parçası olduğunu, bu nedenle oralara hücumdan sakınılması gerektiğini bildirdi. Bu suretle Harezmsâhlar'ın nüfuz ve hâkimiyet sahası, Moğol istilâsından önce, Gürcistan'a ve Doğu Anadolu'da Selçuklu sınırlarına kadar uzanmıştır. Harezmsâh Alâeddin Muhammed'in büyük oğlu Celâleddin Mengüberti, babasının ölümünden (Aralık 1220) sonra başkent Gürgenç'e dönmüştür. Fakat Moğolların takip ve hücumlarına uğrayarak, sonunda Hindistan'a kaçmak zorunda kalmıştır (25 Kasım 1221). Moğol hücumları sırasında kaçıp dağılan emîr ve askerlerinden bir kısmı Hindistan'da onu bularak yanında yer aldılar. Celâleddin, iki yıldan fazla kaldığı Hindistan'da maceralı bir gurbet hayatı yaşamıştır. Sonra, Irak-ı Acem'de hâkim bulunan kardeşi Gıyaseddin Pirşah'ı tasfiye ederek yerine geçmeyi tasarladı. Bu amaçla, mevcudu beş altı bin civarında olan adamlarıyla Hindistan'dan çıkarak Irak-ı Acem'e gelmiştir. Gıyaseddin Pirşah, ağabeyini durdurmak için ordusuyla harekete etmiştir. Ancak Celâleddin, adamlar göndererek, acındırmalı (aslında iğfal edici) sözlerle onu teskin edip askerlerini dağıtmasını sağladı. Gıyaseddin'in emîr ve askerlerinden bir kısmı Celâleddin'in tarafına geçtiler. Zayıflayıp çaresiz kaldığını anlayan Gıyaseddin, Celâleddin'e itaat etmek zorunda kaldı. Celâleddin Mengüberti, kardeşi Gıyaseddin'i itaat ettirdikten sonra, isfahan'da sultanlığını ilan etti. Celâleddin, üzerine gelen Halifelik ve Erbil Atabeyliği ordularını mağlup etti. Daha sonra buralardan Azerbaycan tarafına gitti. 1225 yılını Azerbaycan ve Gürcistan'da geçirdi. Güney Azerbaycan'a giren Celâleddin, halkının istek ve daveti üzerine Meraga'yı ele geçirerek idaresine aldı. Burada bir süre ikamet eden Sultan, şehri imar ettirdi, halkın meseleleri ve ihtiyaçlarıyla ilgilendi (1225).¹¹³

¹¹³ Hasan Geyikoğlu, "Harezmsâhlar ve Doğu Anadolu", *Türkler Ansiklopedisi*, C:4, s.918-919

Harezmşah Celâleddin, Meraga'da bulunduğu sırada, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad ile Suriye'deki Eyyubî meliklerine mektup ve elçiler göndermiştir. Celâleddin, Meraga'dan sonra Tebriz'e doğru hareket etti. Bu sırada Azerbaycan'a, il-denizliler'den Atabeg Muzaffereddin Özbek (1210-1225) hâkim idi. Özbek, Celâleddin'e elçi göndererek, kendisine tâbi olacağını bildirdi. Ancak, İl-denizli ülkelerine de hâkim olup buralarda bir hükümet kurmayı düşünen Celâleddin, bunu reddetti. Maragalılar gibi Tebriz halkı da Özbek'in idaresinden memnun değildi. Tebrizliler, şehri idaresine alması için Celâleddin'i teşvik ettiler. Celâleddin de Tebriz üzerine yürüyerek şehri kuşatmaya aldı. Atabey Özbek şehri terk ederek Gence'ye çekildi. Başlarına gelecekleri anlayan halk, Özbek'in şehirde kalan hanımıyla da anlaşarak, teslim olmaya karar verdiler. Bu şekilde Celâleddin fazla zorlanmadan Tebriz'i ele geçirerek (25 Temmuz 1215) kendisine başkent yaptı. Böylece, Kirman, Fars, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'ı hâkimiyetine alarak, başkenti Tebriz olmak üzere, Büyük Harezmşahlar Devleti'nin devamı niteliğinde yeni bir hükümet tesis etmiş oldu. Atabey Özbek taraftarlarının isyanını bastıran (1225) Sultan Celâleddin, Tebriz'de bir süre kaldı. Bu arada, Atabey Özbek'in karısı Melike Hatun'un teklifi ile onunla evlendi. Melike Hatun, kocası Özbek'in ettiği bir yemini bozması nedeniyle nikâhlarının bozulduğunu, bu münasebetle Celâleddin'le evlenebilecek durumda olduğunu bildirdi. Şahitlerin ifadeleri ve Tebriz kadısının hükmü üzerine buna inanan Sultan, teklifi kabul etti. Celâleddin düğünden sonra Hoy, Selmas ve Urmiye Şehirleri ve mülhakatını Melike Hatun'a ikta etti. Celâleddin'in gelmesi üzerine Atabeg Özbek Tebriz'den Gence'ye çekilmişti. Daha sonra Celâleddin, Gence ve çevresini zapt ettirmek üzere o tarafa ordu gönderince, Özbek, Nahçıvan da ki Alıncak Kalesi'ne sığındı. Ülkesinin Celâleddin tarafından zaptına ve karısının da onunla evlenmesine çok üzülen Özbek, Alıncak Kalesinde hastalanıp ölmüştür (1225). Özbek'in ölümüyle İl-denizliler'in siyâsî varlığı da sona ermiştir.¹¹⁴

2.3. Güney Azerbaycan Coğrafyasında Moğol Hâkimiyeti

Ural – Altay dil ailesinden Mançu- Tunguzca dilliyle konuşan Moğolların VI. Yüzyıl öncesi tarihleri oldukça karanlıktır.¹¹⁵ Moğol adı Çin'de T'ang çağından beri bilinmektedir. T'ang çağından kalan Çin metinleri Şe-wei kabileleri arasında Aşağı

¹¹⁴ Hasan Geyikoğlu, "Harezmşahlar ve Doğu Anadolu", *Türkler Ansiklopedisi*, C:4, s.

¹¹⁵ Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, C:30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul,2005, s.225

Kerulen ve Kuzey Kingan, tamamen Moğolca konuşan Mong-wu veya Mong-wo adında bir kabilenin varlığından bahsetmektedir.¹¹⁶ Moğol boyları arasında meydana gelen hâkimiyet mücadeleleri sonrasında 1196 yılında Timuçin “Çinggis” unvanı verilerek Moğol hanı olmuştur. Daha sonra 1206 yılında Onan nehri kıyısında toplanan Büyük kurultayda tekrar “Çinggis” unvanını tekrar alan Timuçin büyük hükümdar ilan edilmiş ve bütün Moğol boyları bu tarihten sonra Cengiz Han’ın etrafında toplanmaya başlamıştır.¹¹⁷ Kurultaydan bir yıl sonra Cengiz Han büyük oğlu Cuci’ye bir ordu vererek kuzeydeki orman kabilelerini egemenliği altına alması için göndermiştir.¹¹⁸ Böylece tarihin seyrini değiştirecek Moğol yayılması ve fetihleri başlamıştır.

Cengiz Han’ın, hakan olduktan sonra en önemli işi Çin’i fethetmesidir. Cengiz Han büyük bir cihan imparatorluğu kurmak için Çin ve Tangut ülkesini almak, Orta Asya’yı ele geçirmek istemiştir. Cengiz Han zamanında bugünkü Çin sahasında üç devlet vardı. Kansu civarında Tangutlar, kuzeyde Chin veya Kin krallığı ve güneyde Sung İmparatorluğu bulunuyordu.¹¹⁹ Cengiz Han,Tangutlar üzerine 1210’da bir sefer yapmış ve güneybatı kanadını emniyet altına almıştır. Ondan sonra da, 1211 yılına kadar çeşitli boy ve beylikleri idaresi altına almıştır. Daha sonra 1215 yılında da, bugünkü Pekin şehrini Altan Hanlardan alarak batıya yönelmiştir.¹²⁰Cengiz Han’ın generallerinden Muhali de Sarı ırmağın kuzeyindeki bölgeleri zaptetmiştir (1217). Doğu Türkistan’daki Uygurlar (1209), Yedi Su bölgesindeki Karlukların hükümdarı Arslan Han (1211) ve Almalık (kulca) hükümdarı Bozar, Cengiz Han’ın elçilerine müspet cevap vererek onun hükümdarlığını tanımışlar ve savaşız bu devlete katılmışlardır.. Komutanlardan Cebe Noyan Cungarya ve Doğu Türkistan’ı geçerek Kaşgar ve Hotan üzerinden Pamir’e varmış, Cengiz’in ikinci oğlu Çağatay İrtiş membaından hareketle Balkaş gölünün kuzeyinden ilerlerken, büyük oğlu Coçi (Çuçi- Cuci) Kaşgar, Uş ve Kokand

¹¹⁶ Sebahattin Ağaladağ, “Moğol Devleti”, **Türkler Ansiklopedisi, C:8**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.265

¹¹⁷ Ahmet Temir, “ **Orta Asya ve Kıpçak Bozkırlarında Kurulmuş Türk Devletleri**”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1976, s.914

¹¹⁸ Jean Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, Çev: Aykut Kazancıgil- Ayşe Bereket, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2001, s.135

¹¹⁹ Sebahattin Ağaladağ, “Moğol Devleti”, **Türkler Ansiklopedisi, C:8**, s.269

¹²⁰ İsenbike Togan, “**Çinggis Han ve Moğollar**” **Türkler Ansiklopedisi, C:8**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 243

üzerinden Maverâünnehir'e ulaşmıştır (1217).¹²¹ Tüm bu gelişmelerin öncesinde Moğol İmparatorluğunun hızlı bir genişleme göstermesi o dönemin ve o bölgenin en önemli devleti olan Harezmsahlr'ın dikkatini çekmiş ve Harezmsah Hükümdarı Alaeddin Muhammed Cengiz han'a bir elçilik heyeti göndererek durumu öğrenmeye çalışmıştır. Bu sırada Çin seferinde bulunan Cengiz Han Harezmsah elçilerini Pekin'de kabul etmiş ve iki devlet arasında ticari ilişkileri geliştirmek istediğini söylemiştir.¹²² Bu görüşmeden de anlaşılacağı gibi Cengiz Han'ın o dönemlerde Harezmsahlr üzerine bir sefer düşüncesi yoktur.

Moğolların Maverâünnehir bölgesine kadar gelmelerine dönecek olursak, Moğollar yukarıda bahsettiğimiz fetihleri gerçekleştirerek Gürgenç, Semerkant, Buhara ve Gazne gibi kültür ve medeniyet şehirlerine sahip yeni kurulmuş olmasına rağmen çok geniş alanlarda hâkimiyet süren Harezmsahlr devleti ile sınır komşusu olmuşlardır.¹²³ 1218 yılında Cengiz Han Harezmsahlr'a 450 kişilik bir elçilik ve ticaret heyeti göndermiştir.¹²⁴ Bu kabile Harezmsahlr'a ait Otrar şehrinin valisi tarafından casusluk suçlamasıyla tutuklanıp öldürülmesi taraflar arasında ilişkileri germiştir.¹²⁵ Bu durumun Cengiz Han tarafından haber alınmasından sonra Cengiz Han yeni bir elçi heyeti göndererek durumdan duyduğu rahatsızlığı dile getirmiş ve Otrar valisinin kendisine teslim edilmesini istemiştir. Harezmsah Alâeddin Muhammed bu isteği kabul etmediği gibi gelen elçilik heyetinin başkanını öldürtmesi ve geriye kalanların ise sakallarını kestirerek geriye göndermesi üzerine taraflar arasındaki diplomatik ilişkiler tam anlamıyla kopmuştur. Bunun sonucunda Cengiz Han Harezm ülkesi üzerine sefer hazırlıklarına başlamıştır.¹²⁶ Cengiz Han kendisine tabi olan bütün bölgelerden Harezmsahlara karşı yapılacak sefere katılmalarını istemiş ve bu davete bütün Moğol kabillerinin yanı sıra Kıpçaklar, Karluklar ve Uygurlar gibi Türk toplulukları da iştirak etmiştir. Böylece hazırlıklarını tamamlayan Cengiz Han 1219 yılının bahar aylarında sefere çıkmıştır.¹²⁷ Harezmsah

¹²¹ Ahmet Temir, "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı", **Türkler Ansiklopedisi**, C:8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.259-260

¹²² Ahmet Temir, **Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s.93

¹²³ Jean Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s.174, Gene R. Garthwaite, **İran Tarihi**, s.128-129

¹²⁴ Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", **DİA**, C:30, s.225

¹²⁵ Osman Gazi Özgüdenli, **Orta Çağ Türk- İran Tarihi Araştırmaları**, s.162

¹²⁶ H. Ahmet Özdemir, "Cengiz İstilas", **Türkler Ansiklopedisi**, C:8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.315

¹²⁷ Ahmet Temir, **Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han**, s.95

Muhammed'e gelince, Cengiz Han gelmeden önce askeri bir şura toplamıştır. Bu şura da bazı komutanlar ordunun Seyhun sahilinde toplanmasını Moğolları burada karşılaşmasını, uzun yürüyüş yaparak buraya gelmiş olan Moğol askerlerinin toplanmasına fırsat vermeden savaşmayı teklif etmiştir. Bazıları ise Moğolların Maveraünnehire girmesine engel olamıyorsa, ülke içinde Moğol ordusunu tahrip etmeyi teklif etmiştir. Fakat Harezmsah Muhammed ordusunu Maverraünnehirin müstahkem mevkilerine dağıtarak Moğol ordusunu karşılamayı uygun görmüştür. Böylece sayıca üstün iken kuvvetlerini dağıtması üzerine her noktada sayıca az duruma düşmüştür ki bu çok büyük ve telafisi olmayan bir hata olmuştur. Cengiz Han Otrar şehri önüne geldiğinde Harezmsah Muhammed'in planını öğrenmiş ve ordusunu Harezm şehirleri arasında yardımlaşmayı önleyecek şekilde düzenlemiştir.¹²⁸ Cengiz Han'ın bu hamlesinden sonra önce Otrar ve Hocend şehirleri, daha sonra ise Buhara ve Semerkant gibi önemli merkezler Moğolların eline geçmiştir. Bu gelişmeler sonrası artık Moğol ilerleyişini durduramayacağını düşünen Alâeddin Muhammed kalan ordusu ile birlikte Hazar Denizi'ndeki Abeskûn adasına çekilmiştir. Kısa bir süre sonra burada vefat etmiştir. Yerine sultan olan oğlu Celaleddin yaklaşık on yıl boyunca Moğollara karşı başarılı mücadeleler vermiş olmasına rağmen İsfahan yakınlarında Moğollarla girdiği mücadele de hayatını kaybetmiştir. Böylece Güney İran hariç Anadolu'ya kadar olan topraklar Moğolların eline geçmiştir.¹²⁹ Cengiz Han Harezmsah seferinden sonra devletin merkezine döndükten sonra Harezm seferi öncesi sefere katılmayan Tangutlar üzerine sefere çıkmış ve bu sefer sırasında ölmüştür (1227). Ölmeden önce ülkeyi dört oğlu arasında taksim eden Cengiz Han büyük Kağan olarak üçüncü oğlu Ögeday'ı tayin etmiştir. Bu taksimata göre Kıpçak bozkırlarından İrtiş nehri ve İran ile Afganistan coğrafyalarını içine alan geniş alanı büyük oğlu Çoçi (Çuçi)'ye vermiştir. Çoçi'nin 1224 yılında ölmüş olmasından dolayı bu zikredilen bölgeler onun oğlu Batu'ya verilmiştir.¹³⁰

2.3.1. İlhanlılar Dönemi

Moğollar Cengiz Han'ın batı seferi sırasında Cebe ve Sübütey komutasındaki ordular ile Irak-ı Acem ve Azerbaycan coğrafyasına gelmişlerdir. Azerbaycan

¹²⁸ Sebahattin Ağaldağ, "Moğol Devleti", *Türkler Ansiklopedisi*, C:8, s.268

¹²⁹ Osman Gazi Özgüdenli, *Orta Çağ Türk- İran Tarihi Araştırmaları*, s.162-163

¹³⁰ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C:1, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s.62

coğrafyasındaki Moğol hâkimiyeti Cengiz Han'ın ölümünden sonra tahta geçen Ögeday zamanında kuvvetlenmiştir. Fakat Moğolların bölgeye tam anlamıyla hâkim olmaları Mengü Han zamanında bölgenin feth ve yönetimi ile görevlendirilen Hülagü tarafından gerçekleştirilmiştir. 1255 yılında Horasan'a gelen Hülagü ertesi yıl bölgede hâkim unsur olan İsmailileri yenerek bölgeyi ele geçirmiştir.¹³¹

Böylece Moğol İmparatorluğu'nun batıdaki temsilcisi konumundaki İlhanlı Devleti, Cengiz Han'ın torunu Hülagu tarafından kurulmuştur.¹³² Devletin merkezi Tebriz şehridir.¹³³ İlhanlılar 13. ve 14.yüzyıllarda hâkimiyetini Irak ve Orta Anadolu'ya kadar genişletmiştir.¹³⁴ 1258'de Bağdat'ın zaptından sonra Hülagü, Azerbaycan'a yöneldi ve Meraga'ya yerleşmiştir. 1263'de kuzey Kafkasya'da Berkay birlikleri tarafından mağlup edildikten sonra Hülagu Tebriz'e dönmüştür.¹³⁵

Moğollar ile birlikte çok sayıda Türk de Azerbaycan'a gelmiştir. Moğollar zamanında Horasan'dan dahi birçok Türkmen Azerbaycan'a göç etmiştir.¹³⁶ Bu göç eden Türkmenler Azerbaycan coğrafyasının Selçuklular döneminde başlayan Türkleşme hareketlerini hızlandırmış, daha açık bir ifadeyle İlhanlılar döneminde gerçekleşen bu göçler günümüzde Azerbaycan Türkleri olarak bilinen toplulukların temelleri bu dönemde atılmıştır.¹³⁷

İlhanlı Hükümdarı Hülagu, Azerbaycan coğrafyasına çok önem vermiştir. Azerbaycan coğrafyası yüzünden diğer bir Moğol Devleti olan Altın Orda ile mücadele etmiştir. Hülagu Azerbaycan'ın güzel otlaklarına kıymet veriyordu. Bu bakımdan Moğollar Kür nehrinin aşağı sahasında bulunan Mugan bozkırını kışlak olarak, Karadağ'ın eteklerindeki otlakları da yaylak olarak kullanmışlardır.¹³⁸

Moğollar Azerbaycan Coğrafyasına geldikleri zaman onlara teslim olmayan şehirlerin ahalisini öldürüp kentlerini de dağıtırlardı. Kendileri için yerleşmeye uygun gördükleri yerlerin halkını göç ettirip mallarına el koymuşlardır.. Tebriz,

¹³¹ Osman Gazi Özgüdenli, “İran Tarihi”, **DİA, C: 22**, s.398

¹³² Abdülkadir Yuvalı, “İlhanlılar”, **Türkler Ansiklopedisi, C:8**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.359

¹³³ Yılmaz Karadeniz, **İran Tarihi (1700-1925)**, s.44

¹³⁴ Fariba Zarinebaf-Shahr, “**Ottoman Studies in Iran**”, , **XIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 4-8 Ekim 1999)**, TTK, Ankara, 2002,

¹³⁵ Zeki Velidi Togan, “**Azerbaycan**”, **İA, C:2**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s.103

¹³⁶ Cevat Heyet, “**Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü**”, s.11

¹³⁷ Zeki Velidi Togan, “**Azerbaycan**”, **İA, C:2**, s.103

¹³⁸ A.Y. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve İnhitatu**, Çev: Hasan EREN, Maarif Vekâleti Yayınları, İstanbul, 1955, s.58-59

Marağa ve Halhal (Ağaçeri Türkleri) ahalisi onlara teslim oldukları için bu şehirleri yıkmadılar. Fakat Erdebil, Sarap halkını katletmişlerdir.¹³⁹ Bu katliamların neden yapıldığı Hülagü Han'a sorulduğunda "*kendinden evvelki kavimlerin yaptıklarını yıkarak, ülkeyi yeni baştan kurmalı, tâ ki onlar ülke bizim idi demesinler*" diyerek cevap vermiştir.¹⁴⁰ Bu cevap Moğolların fetih politikasını gözler önüne sermesi açısından çok önemli bir vesikadır.

Öte yandan İlhanlıların fethettikleri bölgeleri ganimet almak için yağmaladıkları bilinmektedir. İlhanlılar, bugün İran toprakları içerisinde kalan fakat Orta Çağ dünyasında Azerbaycan coğrafyası olarak bilinen ve ilhanlı Devleti'nin kuruluş sahası olan bölgede yerel feodallerden önemli miktarda vergi almışlardır. Bu durum bölge de yaşayan ulusların ekonomilerini alt üst etmiştir. Ayrıca kendileriyle birlikte bu coğrafyaya gelen Moğol ve Türk topluluklarını iskân etmek için uyguladıkları zorunlu göç uygulaması bölge de arkası gelmeyen huzursuzluklara yol açtığı gibi, Bu eylemler milli gelirin azalmasına da neden olmuştur.¹⁴¹

Irak, Anadolu, Horasan, Azerbaycan bölgelerinde hâkimiyetinin en üst düzeyini gerçekleştiren İlhanlı Devleti Olcaytu devrinden itibaren merkezi yönetimde Noyanların siyasi ve askeri konumlarından kaynaklanan bir zayıflama ve siyasi mücadele arenası haline gelmiştir.¹⁴² İlhanlıların zayıflamasından sonra bölgede Türk-Moğol göçebe birliklerinin başında, Celayirliler ve Çobaniler adı altında birbirine rakip ve İlhanlılara halef olmak isteyen iki hanedan ortaya çıkmış idi. Bu ikisinin de amacı İlhanlı başkenti Tebriz'i ele geçirmek ve Tebriz merkez olmak üzere bölgede büyük bir devlet kurmaktı.¹⁴³

2.3.2. Çobaniler ve Celayirliler Dönemi

İlhanlı Devleti'nin 1335 yılında çökmesiyle birlikte devlete bağlı emir ve komutanlar üste de bahsedildiği gibi bağımsız yerel hükümdarlıklar kurmak için harekete geçmişlerdir. Bu emir ve komutanlardan en önemlileri Çobaniler'den Hasan Küçük ve Celayirliler'den Hasan Büzürg'tür. Bu iki emir İran'ın batısında İlhanlı

¹³⁹ Cevat Heyet, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", s.11

¹⁴⁰ Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", İA, C:2, s.104

¹⁴¹ Manana Gabashvili, "İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C:8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.388

¹⁴² Mustafa Demir, "İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecindeki Siyasi Gelişmeler", *Türkler Ansiklopedisi*, C:8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 376

¹⁴³ Cihat Aydoğmuşoğlu, *Tarihte Tebriz*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih(Genel Türk Tarihi)Anabilim Dalı, Ankara, 2007, s.65

soyundan gelen kukla hükümdarlarla yönetimi denetimleri altına almaya çalışmıştır. Fakat bu mücadele daha sonra şiddetlenmiştir.¹⁴⁴

1336 yılında Hasan Büzürg Celâyir, Tebriz tahtına kendi adayı Sultan Muhammed'i yerleştirdi. Bu hadise geçici olmasına rağmen önceki merkeze eski itibarının iade edildiğini göstermektedir. Bunun üzerine Çobanilerden Hasan Küçük kendi adayları ile sahneye çıkmıştır. Hasan Büzürg, Çobaniler'in bu hamlesi karşısında Bağdat'a çekilmek zorunda kalmıştır. Hasan Küçük 1340 yılında hâkimiyet sahaları, Irak-ı Acem, Azerbaycan, Arrân, Mugan ve Gürcistan olmak üzere Süleyman Han'ın tahtına oturdu. Hasan Küçük'ün halefi olan kardeşi Eşref, 1344'te kendisi Tebriz'de hakiki hâkim olduğu halde kendisine Sultaniye'yi ikamet yeri tayin etmiş ve yeni bir kukla olarak Anuşirvan'ı tahta geçirmiştir. Böylece hâkimiyetini Fars'a kadar yaymış ve Arrân ile Azerbaycan'ın tamamını fethetmiştir.¹⁴⁵ Hasan Küçük'ten sonra yönetim kardeşi Melik Eşref'in eline geçmiştir. Melik Eşref'in hâkimiyeti esnasında Altın Orda devleti ile mücadele etmiştir. 1357 yılında Melik Eşref ölünce Çobanilerin bölgede ki hâkimiyeti sona ermiştir.¹⁴⁶

Bölgede ki Celayir hâkimiyetine gelince, Celayirliler Moğolların Hülagü Han idaresinde İran ve Azerbaycan coğrafyasına geldiklerinde Moğol ordusu içerisinde yer alan Moğol kabilelerinden birisi idiler.¹⁴⁷ İlhanlı Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte Çobaniler ile birlikte siyasi mücadeleye girişen Celayirliler Sultan Şeyh Üveys zamanının da üstte de bahsedildiği gibi Çobanilerin yıkılmasından sonra Azerbaycan ve İran coğrafyasında hâkim olan Altın Orda Devleti valisinin bölgede yaptığı zulümlerden bunalan halkın talebi karşısında vali Ahicuk üzerine sefere çıkmış ve onu bozguna uğratarak Tebriz, Selmas, Sultaniye, Erdebil, Hoy ve Şirvan bölgelerini Celayirlilerin egemenlik sahalarına katmıştır. Böylece İlhanlı Devleti'nin halefi olduğunu iddia eden Celayirli Sultanı Üveys, Tebriz'i kendi başkenti yapmıştır.¹⁴⁸ 1359 tarihinden itibaren bölge tam anlamıyla var olmaya başlayan Celayirliler

¹⁴⁴ Ş. Cem Tüysüz, **İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2004, s. 137

¹⁴⁵ Bertold Spuler, **İran Moğolları**, Çev: Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s.153

¹⁴⁶ Osman Gazi Özgüdenli, "**İran Tarihi**", **DİA**, C: 22, s.398

¹⁴⁷ Gene R. Garthwaite, **İran Tarihi**, s.142

¹⁴⁸ Mustafa Demir, "**İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecindeki Siyasi Gelişmeler**", **Türkler Ansiklopedisi**, C:8, s. 376

hâkimiyetine XIV. Yüzyılın sonlarına doğru bölgede güçlenen Karakoyunlular son vermiştir.¹⁴⁹

2.3.3. Timur Devleti Dönemi

Karakorum'daki büyük Moğol Kağanlığına bağlı olarak yaşayan Maverâünnehir bölgesindeki Moğollar (Çağatay Hanlığı) 1260 yılına kadar bu tabiiyetlerini devam ettirmişlerdir. XIV. Yüzyıldan itibaren bölgedeki kalabalık Türk nüfusunun etkisiyle Türkleşerek aynı zamanda da Müslümanlaşmışlardır. Aslen Barulas kabilesinden olan Timur Maverâünnehir bölgesindeki Çağatay Hanlığında bir Bey olarak göreve geldikten sonra (1370) kendisi ve tabii olduğu Türk topluluklarını temsil etmiştir.¹⁵⁰ Bu tarihten itibaren Çağatay Hanlığı'nın yerini alan Timur kendi adıyla anılan devleti kurmuştur.¹⁵¹ Hâkimiyeti ele geçirdikten sonra ilk iş olarak Güney Horasan'daki Kert hâkimiyetine son vermiştir.¹⁵² Daha sonra batı tarafına yönelen Timur, Celayirli Sultan'ı Ahmet'in soygunculuğundan ve gaddarlığından bıkan Celayirli Devleti'nin başkenti olan Tebriz ahalisini ajanları tarafından ustalıkla örgütleyerek bölgeyi ele geçirmek için uygun zeminler hazırlamıştır. Timur ile Sultan Ahmet 1385'te Sultaniye yakınlarında karşılaşmışlardır. Mücadelede Timur galip gelmiştir.¹⁵³ Timur, bu İran'daki ilk istilası sırasında (1385) Sultânîye'yi ele geçirdikten sonra daha mühim işleri olduğundan Tebriz'e uğramadan Semerkant'a geri dönmüştür. Bu tarihten sonra Çok geçmeden Kuzey İran'ı ve bilhassa Azerbaycan'ı hâkimiyeti altına almaya çalışan Timur, 1386 yılında Tebriz'e doğru ilerlemiştir. Celayirli Sultanı Ahmet, bu sefer de Bağdat'a kaçmış ve Timur kolaylıkla Tebriz'e girmiştir. 1386 yazını burada geçiren Timur buradan Nahçivan üzerinden Gürcistan'a geçmiştir. Timur 1405 yılına kadar süren seferleri sonucunda Güney Azerbaycan Coğrafyasının yanı sıra Harezm, Doğu Türkistan, Altın Orda Devleti, Dehli Sultanlığı, Irak, Suriye ve Anadolu coğrafyalarını ele geçirmiştir. 1405 yılında Timur ölünce oğulları arasında başlayan

¹⁴⁹ Osman Gazi Özgüdenli, "İran Tarihi", *DİA*, C: 22, s.399

¹⁵⁰ İbrahim Kafesoğlu, " **Ondördüncü Yüzyıllardan Sonra Orta Asya'da Kurulmuş Türk Devletleri**", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1976, s.969

¹⁵¹ Ana Britannica, "İran Maddesi", s.612

¹⁵² Osman Gazi Özgüdenli, "İran Tarihi", *DİA*, C: 22, s.399

¹⁵³ A.Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitatu*, s. 220

taht kavgaları devletin sonunu hazırlamış ve 1507 yılında bu devlete Özbek Hükümdarları son vermiştir.¹⁵⁴

2.3.4. Kara Koyunlular Dönemi

Kara Koyunlular, 14.Yüzyılın ikinci yarısında Van Gölü kıyısında Erciş mintikası merkez olmak üzere kuzeyde Erzurum, güney de Musul havalisine kadar uzanan Doğu Anadolu bölgesin de beylik kuran bir Türkmen kabilesinin adı olmakla beraber, bu ad sonra ki asırda bu kabilenin etrafında toplanarak Horasan hariç olmak üzere hemen bütün İran, Azerbaycan, Irak ve Aran ülkelerini idaresi altına almak suretiyle bir imparatorluk kuran büyük bir siyasi Türk camiasına verilmiştir.¹⁵⁵

Kara Koyunluların bu coğrafya da devlet kurmaları üzerine Anadolu'nun doğusundan birçok Türkmen özellikle Azerbaycan coğrafyasına göç etmiş ve buranın Türkleşmesinde büyük rol oynamışlardır.¹⁵⁶ Kara Koyunlular hükümdarları Kara Yusuf zamanın da 1388 yılında Tebriz şehrini ele geçirmelerine rağmen Timurlular karşısında geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Timur'un bu bölgeleri ele geçirmesi sonucu Ahmet Celayir ile birlikte Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'e sığınmıştır. Timur'un Anadolu seferini tamamlayarak geri dönmesi ve 1405'te ölmesi sonucunda Kara Yusuf tekrar hâkimiyetini sağlamıştır. 1410 yılından itibaren fetih hareketlerine hız veren Kara Yusuf 1415 yılına gelindiğinde bütün Azerbaycan, Tebriz, Kazvin ve Sultaniye'yi ele geçirmiştir. Kara Koyunluların bölgedeki varlıklarına Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan 1469 yılında son vermiştir.¹⁵⁷

2.3.5. Ak Koyunlular Dönemi

Anadolu'nun doğusunda yaşayan bir oymak ve daha sonraları ise onun kurduğu bir imparatorluk olan Ak Koyunlular, XIV. asırda Anadolu'nun doğusunda; güney de Urfa, Mardin ve kuzey de Bayburt olmak üzere, Fırat ile Dicle'nin muhtelif kollarının suladığı sahalarda kışlak ve yaylak hayatı yaşamaktadırlar.¹⁵⁸ Oğuzların üç ok kolunun bayındır boyuna mensup olan Ak Koyunlular, İlhanlıların tarih sahnesinden çekilmesinden sonra Anadolu'nun doğusu, Azerbaycan ve İran coğrafyasında meydana gelen karışıklık döneminde uzun bir süre Timurlular ve Kara

¹⁵⁴ Yılmaz Karadeniz, **İran Tarihi (1700-1925)**, s.45

¹⁵⁵ Faruk Sümer, "**Kara-Koyunlular**", **İA, C: 6**, Maarif Vekâleti Yayınları, İstanbul, 1955, s.292

¹⁵⁶ Faruk Sümer, "**Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış**", **Belleten Dergisi, C: 21/S: 83**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1957, s.444

¹⁵⁷ İbrahim Kafesoğlu, "**Kara-Koyunlu Devleti**", **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1976, s.883

¹⁵⁸ Mükrimin Halil Yinanç, "**Ak Koyunlular**", **İA, C:1**, MEB Basımevi, İstanbul, 1979, s.251

Koyunluların egemenliği altında hayatlarına devam ettikten sonra, Doğu Anadolu'da Karayülük Osman Bey zamanında Siyasi teşekküllerini oluşturmuşlardır(1403). Daha sonra Kara Koyunlularla mücadeleye girişmişler ve Uzun Hasan Döneminde Kara Koyunluları yıkarak Azerbaycan ve İran coğrafyasına hâkim olmuşlardır. Ak Koyunluların başkenti daha önce Diyarbekir iken Uzun Hasan döneminde Kara Koyunluların ortadan kaldırılmasıyla başkent Tebriz'e taşınmıştır. Böylece Güney Azerbaycan coğrafyası Ak Koyunluların merkezi durumuna gelmiştir.¹⁵⁹ Ak Koyunlular Azerbaycan coğrafyasının Türkleşmesinde önemli bir rol oynamışlardır.¹⁶⁰

¹⁵⁹ Yılmaz Karadeniz, **İran Tarihi (1700-1925)**, s.46

¹⁶⁰ Faruk Sümer, “ Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış”, s.444-445

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNEY AZERBAJYAN COĞRAFYASI VE GENEL ÖZELLİKLERİ

İran Azerbaycan'ı olarak da adlandırılan Güney Azerbaycan; kuzey de Aras Nehri, batıda Doğu Anadolu, güneyde İran'ın Kürt bölgesi ve Hamse, doğuda Taliş ve Muğan Dağları ile sınırlı ve Azeri Türkleri ile meskûn, Azerbaycan, Hindistan, Anadolu, Kafkasya ve İran yolları üzerinde olması bakımından stratejik önemi olan bir bölgedir. Söz konusu alan coğrafi özellikleri bakımından denizden uzak, yüksek bir yayla konumundadır. Sehend ve Sebelan en yüksek dağları iken, pek çok nehirlerin döküldüğü Urmiye gölü ise deniz seviyesine en yakın bölgesidir. Kuzeyde Araz ve güneyde Kızıl Üzen, Güney Azerbaycan yaylalarını sulayan derelerin döküldüğü ve bunları Hazar Denizi'ne ulaştıran önemli nehirlerdir. Güney Azerbaycan, elverişli iklimi, yeterli yağış alması sebebiyle İran'ın en verimli tarım alanlarına sahiptir. Aynı zamanda önemli bir hayvancılık merkezidir.¹⁶¹

Yakın zamana kadar İran'ın en önemli sanayi bölgesi olan Güney Azerbaycan'ın belli başlı şehirleri şunlardır; Tebriz, Hamedan, Urmiye, Erdebil, Kazvin, Zencan, Hoy, Marağa, Miyana, Merend, Eher, Miyandab, Salmas, Nagede, Ebher, Bicar, Takestan, Sarab, Mişkin (Hiyov), Astara, Makü, Halhal, Gorve, Mugan (Germi), Heştrud, Geydar (Hudabende), Save, Kengaver. 1906 yılında İran'da kabul edilen seçim yasasına göre oluşturulan Azerbaycan eyaletine ise şu şehirler dâhil edilmiştir; Tebriz, Urmiye, Hoy, Deylemgan, Makü, Marağa, Binab, Miandoab, Sovucbulak, Dehargan, Merend, Eher, Erdebil, Meşkin, Astara, Halhal, Serab, Miyane ve Saingala.¹⁶²

Günümüzde İran Azerbaycan'ı olarak adlandırılan coğrafya, aslında İran'ın kuzeybatı kesimlerinden ibarettir. Tarihi belgeler ve bulgular, Azerbaycan adının bugünkü Kafkas Azerbaycan'ının (günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bulunduğu coğrafyadır) güneyinde kalan, kuzeyde Aras nehrinden güneyde yaklaşık Hamedan'a kadar batıda Türkiye ve Irak sınırlarından doğuda Zencan'ın doğu kesimlerine kadar uzanan bölgeye verildiğini ortaya koymaktadır. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan adı, Kafkas Azerbaycan'ını da içine alacak şekilde

¹⁶¹ Aygün Attar, *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, s.232

¹⁶² Barış Metin, “*Türk- İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938)*”, s.158-159

kullanılmaya başlanmış, Çarlık döneminde ise bu tanımlama yaygın hale gelmiştir. Ancak 1813 – 1828 yılları arasında Rusya ile İran arasında cereyan eden savaşlar sonrasında yapılan Gülistan ve Türkmençay anlaşmaları sonrasında, Aras nehri kuzeyinde kalan bölge Kuzey Azerbaycan, güneyinde kalan bölge ise Güney Azerbaycan olarak adlandırılmaya başlamıştır.¹⁶³

Güney Azerbaycan coğrafyası, ülkemizin coğrafi bölgelerinden birisi olan Doğu Anadolu bölgesinin bir devamı şeklindedir. Bundan dolayı benzer tabii özellikler taşımaktadır. Güney Azerbaycan akarsular tarafından derince yarılmış olan ve üzerinde çok sayıda sönmüş volkanların bulunduğu bir yayla görünümündedir. Bu yayla daha önce de belirttiğimiz gibi kuzeyden Talış dağları, güneyden ise Zağros dağlarıyla çevrilmiştir. Güney Azerbaycan coğrafyası ortalama 1500-1600 metre yüksekliğe sahiptir. Bu coğrafyada çok sayıda coğrafyada çanak olarak isimlendirilen sahalar bulunmaktadır. Bunların en önemlisi içerisinde Urmiye Gölü'nün de yer aldığı Çukur sahasıdır. Bölgenin iklimine baktığımız da yükselti farklılığından dolayı Doğu Anadolu bölgesine oranla kışlar daha ılık geçmektedir. Buna karşılık yazlar daha sıcak geçmektedir.¹⁶⁴ İran'ın genelinde olduğu gibi bu bölge de çok az yağış almaktadır.¹⁶⁵ Yıllık ortalama 400 mm. Yağış alan bölge buna rağmen buharlaşmanın çok fazla olduğu bir coğrafyadır.¹⁶⁶ Güney Azerbaycan coğrafyası, Kuzey Azerbaycan'a oranla daha yüksek bir alan olduğu için bölgede hâkimiyet kurmuş Türk Devletleri tarafından her zaman yaylak olarak kullanılmıştır.¹⁶⁷ Bölge karasal iklimin yaşanması dolayısıyla tahıl ürünlerinin yetişmesine imkân sağlamaktadır. Bu özelliğinden dolayı günümüzde İran'ın tahıl ambarı konumundadır.¹⁶⁸

Güney Azerbaycan coğrafyasının, akarsularına baktığımız zaman Hoy bölgesinde; Akçay, Kızılçay, Koturçay, Zunuzçay, Urmiye Gölü çevresinde; Nazlıçay, Savuk, Bulak çay, Çığönü çayı, Su alan çayı, Kumlakçay, Uçandere, Karadağ mıntıkasında; Akar suyu, Kara su, Samur suyu, Kuruçay, Bilgar çay, Serpedere, Erdebil çevresinde; Çarıksu, Bulakçay, Meyane mıntıkasında;

¹⁶³ Cemil Hasanlı, *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, s.21-22

¹⁶⁴ Talip Yücel, “Güney Azerbaycan ve İran'da Türkler”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1976, s. 1111

¹⁶⁵ Ali Kafkasyalı, *İran Coğrafyasında Türkler*, Bilgeoğuz Kitabevi, İstanbul, 2011, s.54

¹⁶⁶ Talip Yücel, “Güney Azerbaycan ve İran'da Türkler”, *Türk Dünyası El Kitabı*, s.1111

¹⁶⁷ Ziya Musa Buniyatov, “Azerbaycan”, *DİA*, C.4, s.317

¹⁶⁸ Talip Yücel, “Güney Azerbaycan ve İran'da Türkler”, s.1112

Danlıyançay, Kaleçay, Kızılözen, Akmişçay, Karımçay, Türkmençay, Tatlıçay belli başlı akarsu ve nehirler olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁹

Bölgenin başlıca dağlarına gelecek olursak, kaplan dağları, Karadağ silsilesi, Üç Kardeş dağları, Karaul dağları, Kızıl dağ, Aybek dağları¹⁷⁰ ve Tebriz yakınlarındaki Sehend ile Erdebil yakınlarındaki Sebelan dağı en önemli dağlık alanlardır.¹⁷¹

Yeryüzü şekilleri itibariyle üste de bahsettiğimiz gibi Doğu Anadolu bölgesi gibi dağlık görünüme sahip olan Güney Azerbaycan'ın en önemli ovaları ise; Tarım Ovası, Muğan Ovası, Türkmen Bozkırı ve İlh Ovasıdır.¹⁷²

3.1. Güney Azerbaycan Bölgesindeki Şehirler

Azerbaycan coğrafyası olarak bilinen bölge daha önce de bahsettiğimiz gibi Rusya ile İran arasında yapılan Türkmençay ve Gülistan Antlaşmaları sonucunda Güney Azerbaycan ve Kuzey Azerbaycan olarak ikiye ayrılmıştır. Güney Azerbaycan bugün İran İslam Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer almaktadır. Tarih boyunca birçok millete ev sahipliği yapmış olan bu coğrafyada tarihi süreçte ve günümüzde önemli yerleşim merkezleri bulunmaktadır. Çalışmamızın bu bölümünde bu coğrafyada bulunan önemli şehirlerin coğrafi ve tarihi yönlerini vermeye çalışacağız.

3.1.1. Tebriz

Tebriz Şehri matematik konum olarak 38° 1' - 38° 9' kuzey enlemleri ile 46° 11' - 46° 23' doğu boylamları arasındadır. Tebriz, İran'ın kuzeybatısında yer alan Güney Azerbaycan'ın en büyük şehri olup daha önce de değindiğimiz gibi deniz seviyesinden 1350 m yükseklikteki bir havzada bulunmaktadır. Tebriz şehri İran şehirleri arasında, Tahran'dan sonra ikinci gelişmiş şehir konumundadır. Coğrafi konumu açısından gelişimini sürdüren Tebriz, günümüzde 25.232 hektarlık bir alana sahiptir. Şehir, Tahran'ın 619 km batısında yer alıp İran ile Türkiye'yi birbirine bağlayan eski İpek Yolu üzerinde kurulmuştur. Ayrıca Mehran ile Komru çaylarının

¹⁶⁹ San'an Azer, **İran Türkleri**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1942, s. 13

¹⁷⁰ San'an Azer, **İran Türkleri**, s.13

¹⁷¹ Ziya Musa Buniyatov, **"Azerbaycan", DİA, C.4**, s.317

¹⁷² San'an Azer, **İran Türkleri**, s.13

birleşmesinden oluşan Acıçay da şehrin burada kurulmasında oldukça etkili olmuştur.¹⁷³

Tebriz ismi Farsça teb (ateş) ve rîz (akıtan, döken) sözcüklerinin birleşmesinden (Tebriz-ateş döken) gelmektedir. Bu ismin rivayet edilen hikâyesi ise şöyledir; 791’de Abbasi Halifesi Harun Reşid’in ateşli hastalığa yakalanan zevcesi Zübeyde Hatun’un Tebriz’deki kaplıcalara girip burada iyileşmiştir. Bundan dolayı buranın adı Tebriz (ateş döken) olmuştur.¹⁷⁴ Evliya Çelebi’de Seyahatnamesi’nde şehrin ismini “sıtma dökücü” olarak izah etmektedir.¹⁷⁵ Bizans kaynaklarında ise Thavrez, Thavreş ve Tabrezion şeklinde ifade edilen Tebriz şehri, Ermeni kaynaklarında Davrez şeklinde geçmektedir. Ayrıca Moğollar bu şehre Tevris, Azeri Türkleri ve Osmanlılar ise Tebriz demektedir.¹⁷⁶

İran’ın kuzeybatısında deniz seviyesinden 1350 m. yükseklikte kurulmuş olan¹⁷⁷ Tebriz’in ne zaman kurulduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur. Şehirde yapılan arkeolojik kazılara göre Tebriz’in 5 bin yıllık bir geçmişi olduğu düşünülmektedir. Çeşitli kaynaklar III. yy’da şehrin varlığından söz edilmektedir. Büyük İskender’in doğu seferi sonucunda Pers İmparatorluğu’nun yıkılmasıyla Azerbaycan coğrafyasında kurulmuş olan Atropatene Devleti’nin başkenti olan Tebriz, daha sonra meydana gelen bir depremde yıkılmış ve Arapların bölgeye hâkim olmalarından sonra tekrar inşa edilmiştir.¹⁷⁸

XVI. Yüzyıldan sonra bölgede önemli bir merkez haline gelen Tebriz, III. ve IV. Yüzyıllarda küçük bir kasaba idi. Hz. Ömer dönemin de Arap hâkimiyetine girmiş olan Tebriz şehri, İslâm fetihleri sırasında bölgenin en önemli Erdebil’den sonra bölgenin en önemli merkezlerinden birisi idi. Daha öncede vurguladığımız üzere 858’de bir deprem sonucunda yıkılan Tebriz, Abbasi Halifesi Mütevekkil (847–861) tarafından yeniden imar edilmiştir.¹⁷⁹

¹⁷³ Ghassem Mahmoudi, “**Tebriz Şehrinde Arazi Kullanımı**”, **Coğrafi Bilimler Dergisi**, C:8/2, TÜCAUM, Ankara, 2010, s.171-173

¹⁷⁴ C.R. Gürsoy, “**Tebriz**”, **Türk Ansiklopedisi**, C:31, M.E.B. Yayınları, Ankara, 1982

¹⁷⁵ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, C:1, Sa: T. Temelkuran, N. Aktas, M. Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966, s. 525

¹⁷⁶ Ali Sinan Bilgili, “**Tebriz**”, **DİA**, C:40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 219

¹⁷⁷ Ali Sinan Bilgili, “**Tebriz**”, **DİA**, C:40, s. 219

¹⁷⁸ Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, “**Tebriz**”, C:20, Ana Yayıncılık, s.

¹⁷⁹ W. Barthold, “**Azerbaycan ve Ermenistan**”, Çev: İsmail Aka, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C: VIII-XII, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1975, s. 78-79

M.S. 885–929 yılları arasında Azerbaycan’a Sâciler’in sahip olmalarıyla Tebriz şehri de Sâciler’in hâkimiyetine girmiştir. İslâm hâkimiyeti döneminde Tebriz oldukça gelişmiştir. Şehrin çevresi surla çevrilerek, zirai ve ticari hayat geliştirilmiştir. Tebriz şehri Türk-İslâm şehrinin fiziki temel unsurlarını bünyesinde barındırmaktadır. Kale, şehristan ve rabad unsurları diğer Türk-İslâm şehirlerinde olduğu gibi Tebriz’de de vardı. Tabii bunlara en önemli unsur olarak Türk-İslâm şehirlerinin karakteristik yapısı olan Cuma Camisi de eklenmiştir.¹⁸⁰ 1055 yılında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey tarafından Selçuklu hâkimiyetine giren önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir.¹⁸¹ Selçuklular’dan sonra bir süre İldenizli Atabeyliğinin kontrolünde kalan şehir Harezmşah hükümdarı Celaleddin Harezmşah’ın bölgeye yaptığı sefer sonrası 1225 yılında Harezmşahlar’ın egemenliğine girmiştir. Daha sonra Cengiz Han’ın kurmuş olduğu Moğol İmparatorluğu yıkılınca Cengiz Han’ın torunu Hülagü tarafından İran coğrafyasında kurulan İlhanlı Devleti’nin siyasi ve askeri merkezi olmuştur. Tebriz en parlak dönemini İlhanlı Hükümdarı Gazan Han döneminde yaşamıştır. İlhanlıların tarih sahnesinden çekilmesinden sonra sırasıyla Çobaniler, Altın Orda, Muzafferiler ve Celayirlilerin hâkimiyetine girmiştir. 1386 yılında Timur Tebriz’i ele geçirmiştir. Timurlulardan sonra Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu devletlerine başkentlik yapan Tebriz 1502 yılında Safevi Devleti hükümdarı Şah İsmail tarafından ele geçirilerek başkent yapılmıştır. 1514 yılında Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim Han Çaldıran Savaşı’nda Safevileri mağlup edince şehir Osmanlı Devleti’nin egemenliğine girmiştir. Osmanlı Devleti ile İran arasında yüzyıllar boyu devam eden mücadeleler sırasında sürekli el değiştiren şehir en son 1639 yılında yapılan Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla İran’a bırakılmıştır. Bölgede kurulan Kaçar hanlığının egemenliğine de giren şehir 1827 yılında Rus işgaline uğramış olmasına rağmen daha sonra İran ile Rusya arasında yapılan Türkmençay Antlaşmasıyla tekrar İran’a verilmiştir. Bugünde İran İslam Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan şehir İranın en önemli merkezlerinden birisidir.¹⁸²

Tebriz geçmişte ev sahipliğini yaptığı birçok medeniyetin izlerini taşıyan çok sayıda tarihi eseri bünyesinde barındırmaktadır. Bunlardan en önemlisi Gazan han

¹⁸⁰ V. Minorsky, “**Tebriz**”, **İA**, c:12/1, MEB Basımevi, İstanbul, 1979, s.86

¹⁸¹ Guy Le Strange, **The Lands of Eastern Caliphate, XI. Bölüm (Azerbaycan)**, Çev: Çoskun Alptekin, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Sa. 8.dn ayrı basım, Sevinç Matbaası, Ankara, 1978, s. 38

¹⁸² Ali Sinan Bilgili, **İran-Azerbaycan-Ermenistan ve Gürcistan’da Osmanlı Vakıfları**, Vakıflar Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara, 2011, s.65, Ali Sinan Bilgili, “**Tebriz**”, **DİA**, C:40, s. 219

döneminde yaptırılan ve yapımı yedi yıl süren **Şenbigâzân Külliyesi**'dir. Bu Külliye tarihi süreç içerisinde özellikle daha önce bahsettiğimiz depremlerden dolayı tamamen yok olmuştur. Günümüzde bu külliyeyle ait herhangi bir kalıntı mevcut değildir. Abbasi halifesi Harun Reşid'in eşi Zübeyde Hatun adına yaptırdığı cami şehirde günümüzde varlığını koruyan en eski eserdir. Ayrıca Dımışkıye Camii, Ali Şah Camii, Kara Koyunlu hükümdarı Cihan Şah tarafından yaptırılan Gökmesid (Ek-1), Uzun Hasan'ın yaptırdığı Nasırıyye Külliyesi ve Kayseriye Çarşısı, Ak Koyunlu Yakup Bey'in Heşt-Bişt Sarayı, Şah Abbas Camii Şehrin diğer önemli tarihi eserleridir.¹⁸³

İran, yönetim birimi olarak 30 eyaletten oluşmaktadır. Ülkenin kuzeybatısında bulunan Doğu Azerbaycan eyaleti 46.929 kilometre kare alana sahip olup, yönetim merkezi Tebriz şehridir.¹⁸⁴

3.1.2. Hamedan

Güney Azerbaycan coğrafyasının önemli şehirlerinden birisi olan Hamedan şehri Elvend dağının eteğinde Kuruçay, Abbasâbâd, Sûmîne ırmaklarıyla sulanan ve aynı adı taşıyan bir ova üzerine kurulmuştur. Hamedan şehrinin deniz seviyesinden yüksekliği yaklaşık olarak 1800 m.dir. Hamedan adı Asur çivi yazılı tabletlerde "Amadana", Persliler dönemine ait olan ve M.Ö. 521-486 yıllarına tarihlendirilen "Bisütun" kitabesinin farsça olan kısmında ise "Hağmatana" olarak geçmektedir. Yunan tarihçisi Herodotos'ta eserinde Hamedan'dan "Agbatana" diye bahsetmiştir. Herodotos, Hamedan'ın Kral Deiokes tarafından M.Ö. VII. Yüzyılda Med İmparatorluğu'na başkent olarak inşa edildiğini anlatmaktadır. Kurulan bu şehrin bugün ki Hamedan şehrinin bulunduğu yerde olmadığı ve ilk olarak bugün ki yerinin Güneydoğusunda bulunan Elvend dağı'nın sol tarafındaki Musalla tepesinde yer aldığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁵ Sasaniler döneminde başkent olarak Medain şehrinin kullanılması nedeniyle şehir eski önemini kaybetmiştir.¹⁸⁶ Sasaniler devrinin sonlarına doğru, Müslüman Araplarla imzalanan barış antlaşması ile Arapların eline geçen şehir halk ayaklanması sonucu tekrar Sasaniler'in eline geçmiştir. Hz. Ömer'in ölümünden sonra 645 yılında tekrar Müslümanların eline geçmiştir. Müslüman

¹⁸³ Ali Sinan Bilgili, " Tebriz", **DİA**, C:40, s. 222

¹⁸⁴ Ghassem Mahmoudi, "Tebriz Şehrinde Arazi Kullanımı", s. 173

¹⁸⁵ Tahsin Yazıcı, " Hamedan", **DİA**, C:17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.183

¹⁸⁶ W. Barthold, **Tezkere-i Coğrafya-i Tarihi İran**, Farsça terc. Hamza Serdadver, Tahran, 1308, s. 188

Araplardan sonra bölgedeki küçük topluluklar arasında sürekli el değiştiren Hamedan şehri, XII. Yüzyılın ilk yarısında Irak Selçuklu Devleti'nin başkenti olmuş ve bu dönemde çeşitli imaretlerle donatılmıştır. Irak Selçuklularının Harezmsahlar'a yenilmesi üzerine şehir Harezmsahlar'ın hâkimiyetine girmiştir. Daha sonra bölgeye hakim olan Hülagu zamanından itibaren ilhanlıların egemenliğine tabii olan şehir özellikle İlhanlılar'ın Bağdat üzerine yaptıkları seferlerde üs olarak kullanılmıştır. İlhanlılardan sonra Celayirliler ve Timur Devleti'nin eline geçen şehir özellikle Timurluların kuşatması ve zapt etmeleri sırasında büyü zarar görmüştür.¹⁸⁷

Güney Azerbaycan bölgesinin önemli merkezlerinden birisi olan bu şehir Safevî Devleti ve sonrasındaki dönemlerde Osmanlı Devleti ile İran arasındaki mücadeleler esnasında taraflar arasında sıklıkla el değiştirmiştir. XIII. Yüzyılın en önemli müelliflerinden birisi olan Zekeriyâ el- Kâzvîni Hamedan şehrini tarif ederken havası güzel, tatlı su kaynaklarına ve bereketli topraklara sahip olan bu şehrin insanların güler yüzlü ve eğlenceye düşkün olduklarını anlatmaktadır.¹⁸⁸

Evliya Çelebi Seyahatname isimli eserinde Hamedan şehrini şöyle anlatmaktadır; her biri hamam kubbesi büyüklüğünde taşlardan yapılmış üçgen biçiminde ve yetmiş kuleli, Bağdat, Kum, Dergezin ve Bisütun taraflarına açılan dört kapılı, içinde 2000 hücre, bir hamam, bir Camii, bir han ve dükkanların bulunduğu bir iç kalesinin olduğunu; buna karşılık genellikle Türkmence konuşulan şehirde ise on bir tekke, çok sayıda imarethane, 200 hamam, tüccarların ikametleri için birçok Kervansaray ve 2000 bin dükkanın bulunduğu ve adına Bazarşahi denilen bir çarşısının bulunduğunu anlatmaktadır.¹⁸⁹

Tarih boyunca birçok kavim ve millete ev sahipliği yapan Hamedan şehri önemli tarihi eserlere sahiptir. Bunlardan en eski olanı şehrin güneyinde yer alan ve “*Gencnâme*” denilen çivi yazılı iki kitabedir(Ek-2). Biri Büyük Darius'a diğeri ise oğlu Xerxes'e ait olan bu iki kitabe Elvend dağında iki büyük kaya üzerine yazılmıştır. Yine Pers dönemine veya Medler'e ait olduğu düşünülen “*Mücesseme-i seng-i Şîr*” isimli aslan heykeli bölgenin en eski tarihi vesikalarındandır. Yahudiler için kutsal sayılan ve ziyaret edilen “*Buk'a-i Ester ve Merdhay*” isimli türbe bir

¹⁸⁷ Tahsin Yazıcı, “*Hamedan*”, *DİA*, C:17, s.183-184

¹⁸⁸ Tahsin Yazıcı, “*Hamedan*”, *DİA*, C:17, s.184

¹⁸⁹ Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, 7. Kitap, Türkç: Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul, 1970, s. 82-84

diğer önemli tarihi eserdir. Selçuklular dönemine ait “ *Kümbed-i Aleviyan*”, *İbni Sina Türbesi* (Ek-3) Hamedan’ın önemli tarihi eserlerinden bazılarıdır.¹⁹⁰

Bugün İran’ın idari yapılanması içerisinde bir eyalet olan Hamedan şehrinde çoğunlukla Azeri Türkleri yaşamaktadır. Verimli tarım alanlarına sahip olan Hamedan’da çeşitli meyveler, buğday, keten ve pamuk gibi ürünler yetişmektedir.¹⁹¹

3.1.3.Erdebil

Güney Azerbaycan’da, Aras ırmağının sağ kollarından Kara-Su çayına dökülen Balıklı-Su (Balık-Çay) kenarında, 40° 20’ doğu meridyenleri ile 38° 20’ kuzey paralelleri arasında¹⁹² Savalan Dağlarının eteklerinde deniz seviyesinden yaklaşık olarak 1505 m. yükseklikte bir plato üzerinde kurulmuş olan Erdebil şehri, İran ile Azerbaycan arasındaki sınırın 40 Km güneyinde bulunmaktadır. Orta Çağ Arap ve Fars coğrafyacıları tarafından kuruluşu Sasani Hükümdarı II. Yezdicerd’in oğlu Firûz dönemine tarihlendirilen şehrin isminin nerden geldiği hakkında çeşitli görüşler vardır. Bazı Arap kaynaklarında “*Erdübil*” şeklinde yer bulan şehir, X. Yüzyılda yazılmış Fars kaynaklarında ise “*Erdevil*” olarak kaydedilmiştir. Hz. Ömer döneminde Müslüman Araplar tarafından ele geçirilen şehre çok sayıda Arap aşireti getirilerek yerleştirilmiştir.¹⁹³ Arapların bölgede ki hâkimiyetleri esnasında Erdebil şehri yeni fetihler için komuta merkezi olmuştur.¹⁹⁴ Araplar devrinde Tebriz, Miyâniç, Meraga, Berzaa, Gence ve Derbend ile birlikte, Erdebil başlıca ticaret merkezlerinden birini teşkil etmektedir.¹⁹⁵ Bölgede Arap egemenliği sarsılmaya başladıktan sonra Sacoğullarının merkezi olan Erdebil¹⁹⁶ de Selçuklular devrinde Türk nüfuzu çoğalmış artmıştır.¹⁹⁷ XIII. Yüzyılda Moğol istilasına uğrayan Erdebil, İlhanlılar döneminde yeniden imar edilmiştir.¹⁹⁸ Özellikle Gazan Han döneminde şehir önemli bir ticaret ve ilim merkezi olmuştur. Bunun nedeni ise İpek Yolu üzerinde olmasıdır.¹⁹⁹ XIII. Yüzyılın sonuna doğru İslam âlimi ve mütefekkeri Şeyh

¹⁹⁰ Tahsin Yazıcı, “ *Hemedan*”, *DİA*, C:17, s.185

¹⁹¹ Tahsin Yazıcı, “ *Hemedan*”, *DİA*, C:17, s.185

¹⁹² Mirza Bala, “ *Erdebil*”, *İA*, C:4, MEB, Ankara, 1982,s.288

¹⁹³ Aliyev Salih Muhammedoğlu, “ *Erdebil*”, *DİA*, C:11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s.276

¹⁹⁴ W. Barthold, “*Azerbaycan ve Ermenistan*”, s. 78

¹⁹⁵ Mirza Bala, “ *Erdebil*”, *İA*, C:4, s. 290

¹⁹⁶ Aliyev Salih Muhammedoğlu, “ *Erdebil*”, *DİA*, C:11, s.276

¹⁹⁷ Mirza Bala, “ *Erdebil*”, *İA*, C:4, s. 290

¹⁹⁸ Ali Sinan Bilgili, *İran-Azerbaycan-Ermenistan ve Gürcistan’da Osmanlı Vakıfları*, s. 9

¹⁹⁹ Mirza Bala, “ *Erdebil*”, *İA*, C:4, s. 290

Safiyüddin'in buradaki çalışmalarıyla Erdebil büyük bir ilim merkezi olmuştur. Şehir XV. Yüzyılın başlarında Timurluların, daha sonra ise Kara Koyunlu Ve Ak Koyunlu Devletlerinin egemenliğine girmiştir. Daha sonra ise Safevi Devletinin egemenliğine giren şehir bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti ile İran arasında hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuştur.²⁰⁰

Zengin bir tarihi geçmişe sahip olan Erdebil şehrindeki önemli tarihi eserler şunlardır; Ünlü İslam mütefekkeri Şeyh Safiyüddin Türbesi ve Camisi, Selçuklu dönemine ait Mescid-i Camii'dir. Ayrıca şehirde çeşitli medeniyetlere ait 80'den fazla mescid ile türbe ve üç tane de medrese bulunmaktadır.²⁰¹

3.1.4. Hoy

Bugün İran İslam Cumhuriyeti'nin kuzeybatısında Hoyi denilen bir çöküntü alanında kurulmuş olan Hoy şehri Güney Azerbaycan'ın önemli merkezlerinden birisidir.²⁰² Hoy adını ilk kez H. 230 - 234 /M.844 - 848 tarihli İbn Hordatbeh'in *Mesalik ve Memalik* adlı eserinde görmekteyiz. O dönemden bugüne kadar Hoy adı değişmemiştir. Ancak Hoy adının kökü hakkında Pehlevice, Ermenice, Arapça ve Türkçe dillerinden geldiğine dair görüşler mevcuttur. Buna göre Arap yazarlar, Hoy kelimesini *Hovayy* yazarak geniş vadi anlamında olan *Havv* tesgiri olarak belirtmişlerdir. İranlı tarihçi Mehmet Emin Riyahi ise Hoy adını 2700 yıl önce Hoy yakınlarında yerleşen Urartu şehri *Ulhu* ve ona bağlı *Sardorihort* (Sardorixort) kalesi adından alındığı ihtimalini ileri sürmektedir. Ermeni kaynaklarında ise Hoy kelimesi "koç" anlamlı bir Ermeni sözcüğü gibi gösterilmiştir, ancak onlar Hoy şehri için *Hir* kelimesini kullanmışlar. Pehlevi dilinde ise "tuz" ve "ter" anlamına gelen Hoy veya Hey kelimesi kullanılmıştır. Bazı çalışmalarda ise Hoy adının Türk dilinde kullanılan *Koy* kelimesinin Hoy kelimesine dönüşmesinden ileri gelmekte olduğu söylenmektedir. Yine kaynaklarda şehrin lakabı hakkında bilgilere rastlanılmaktadır. Özellikle Kaçar döneminde her şehre özelliklerinden dolayı bazı lakaplar verilmektedir. Nitekim Hoy şehrine yeşillikler içinde bulunduğu için *Daru's-Sefa* lakabı verilmiştir. Bu şehre verilen diğer bir lakap ise günebakan ekiminin çok yapılmasından dolayı verilen *Günebakan Gülleri Şehri* lakabı olmuştur.²⁰³

²⁰⁰ Ali Sinan Bilgili, *İran-Azerbaycan-Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları*, s. 9

²⁰¹ Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Erdebil", *DİA*, C:11, s.277

²⁰² Tahsin Yazıcı, "Hoy", *DİA*, C:18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 258

²⁰³ Alırza Mukaddem, "Ahi Evren Veli'nin Doğduğu Şehir Hoy: Farsça Ve Arapça Kaynaklara Göre", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/10, Kış 2010, s. 470-471

İslam öncesinde Hoy şehri ile ilgili bulunan ilk kalıntılar, Hoy tarihinin çok eskilere dayandığının bir kanıtıdır. Ancak yazılı tarihe baktığımızda bu dönemle ilgili çok az kaynak bulunmaktadır. Sümer kitabelerinde geçen Aratta bölgesinin bugünkü Urmiye ve Van Gölü arasında bulunan bölge olduğu konusunda birçok bilim adamı hemfikirdir.²⁰⁴ Buna göre Hoy şehrinin yazılı tarihinin 5-6 bin yıl önceden başladığını söyleyebiliriz. Daha sonra Hoy, Azerbaycan topraklarında kurulan Manna adlı devletin içerisinde yer almaktadır. Daha sonraları Anadolu’da kurulan Urartuların nüfuzu altına geçmiştir. Urartular bu bölgenin gelişmesinde katkıda bulunup, sulama sistemini kurmuşlardır.²⁰⁵

Utbe bin Ferkad es- Sülemî tarafından Hz. Ömer döneminde Müslümanların eline geçmiştir. Hoy şehri büyük yolların kavşak noktası olması nedeniyle Emeviler ve Abbasiler döneminde bölgedeki seferler için askeri üs olarak kullanılmıştır. Daha sonra sırasıyla Büyük Selçuklu, İlhanlı, Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu Devletlerinin hâkimiyeti altına girmiştir. 1514 yılında Safeviler ile Osmanlı Devleti arasında vuku’ bulan Çaldıran savaşı sonrası Osmanlı egemenliğine giren şehir daha sonra Osmanlı Devleti ile İran arasında sürekli el değişmiştir.²⁰⁶ Safevi Devleti’nin yıkılmasından sonra İran Coğrafyasında ortaya çıkan Hanlıklardan birisi de Hoy Hanlığı’dır. 1827 yılında bölgedeki Rus işgaline karşı mücadele vermiş olan Hoy Hanlığı Rusya ile İran arasında imzalanan Türkmençay’ı ve Gülistan Antlaşmaları sonucunda İran’da kalmıştır.²⁰⁷

Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Hoy şehrinde 7.000 ev ve 11 Cuma Camii olmak üzere, 70 mihrabı mevcut olduğunu, şehrin çevresinin bağlık ve bostanlık alanların bulunduğunu yazmıştır. Ayrıca burada iyi cinsten pirinç, pamuk, âbdâr üzüm, bilhassa peygamber armudu yetiştiğini ve 180 parça mâmur köyün merkezini teşkil eden Hoy 'un ahalisinin Türk ve şâfi’î mezhebinde mensup Sünnilerden oluştuğunu aktarmıştır.²⁰⁸

²⁰⁴ Muhammed Taki Zehtabi, **İran Türklerinin Eski Tarihi**, s.171

²⁰⁵ Alırza Mukaddem, “**Ahi Evren Veli’nin Doğduğu Şehir Hoy: Farsça Ve Arapça Kaynaklara Göre**”, s.473

²⁰⁶ Ali Sinan Bilgili, **İran-Azerbaycan-Ermenistan ve Gürcistan’da Osmanlı Vakıfları**, s. 29

²⁰⁷ İsmet Demir ..., **Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlerine Dâir Arşiv Belgeleri**, DAGM Yayınları, Ankara,1992, s.33

²⁰⁸ Mirza Bala, “**Hoy**”, **İA, C:5/1**, MEB, Ankara, 1982, s.573

3.1.5. Makû

İran'ın kuzeybatısında Türkiye sınırına 22 km. uzaklıkta Anadolu'da doğup Güney Azerbaycan coğrafyasına doğru uzanan Sarısu nehrinin oluşturduğu boğaz içerisinde kurulmuştur. İslam Öncesi kaynaklarda Şâvâşân ismi ile geçen şehrin asıl adının Mah-Küh olduğu ve "Medler Dağı" anlamına geldiği ileri sürülmektedir. Çok eski bir yerleşim yeri olan Mâkû'den ilk olarak Sasani kaynaklarında bahsedilmektedir. Buna rağmen İslam coğrafyacıları Mâkû'den pek bahsetmemişlerdir. Yalnızca Hamdullah el- Müstevfi şehirden Maküye diye bah Mâkû sederek şehrin Nahcivana bağlı olduğunu ifade etmektedir.²⁰⁹

Mâkû bölgesinin en eski âbideleri Hald krallığı çağına aittir. Daha sonra Mâkû Ermeniyeye dâhil olmuştur. Bölge Vaspurakan eyâletinin Artaz nahiyesine tekabül ettiği düşünülmektedir. Şehir Müslüman Arapların bölgeyi ele geçirdikleri VII. Yüzyılın ortalarına kadar Sasani hâkimiyetinde kalmıştır.²¹⁰

Mâkû Müslüman Araplardan sonra Selçuklular, İlhanlılar, Timur Devleti, Kara Koyunlu, Ak Koyunlu devletlerinin egemenliğine dahil olmuştur. 1574 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmiş olan şehir 1639 yılında Osmanlı Devleti ile İran arasında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşmasının maddeleri gereğince IV. Murat tarafından kaleleri yıktırılan iki şehirden biri olmuştur.²¹¹

Günümüzde İran'ın Batı Azerbaycan eyaleti içerisinde yer alan Makû şehrinin 2003 yılındaki nüfus sayımına göre 38 000 nüfusu vardır. Bu nüfusun çoğunluğunu Bayat ve Gürbulak Türkmen aşiretleri oluşturmaktadır.²¹²

3.1.6. Kazvin

Güney Azerbaycan'da Elburz dağlarının güney eteğinde ve deniz seviyesinden 1290 m. yükseklikte kurulmuş bir şehirdir. Bağları ve bahçeleriyle ünlü Kazvin şehri bir tarım ve sanayi merkezidir.²¹³ Hazar Denizi, Basra Körfezi ve batıdan gelen yolların kavşağında bulunmaktadır.²¹⁴ Kazvin isminin nereden geldiği hakkında kesin bir bilgi yoktur. Arap Coğrafyacısı Balâzuri Kaş-vin'in iyice korunmuş hudut" manasına geldiğini iddia etmektedir.²¹⁵

²⁰⁹ Rıza Kurtuluş, "Mâkû", *DİA*, C:27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s.458

²¹⁰ V. Minorsky, "Mâkû", *İA*, C:7, MEB Basımevi, İstanbul, s.209

²¹¹ Rıza Kurtuluş, "Mâkû", s. 458

²¹² Rıza Kurtuluş, "Mâkû", s. 459

²¹³ Marcel Bazın, "Kazvin", *DİA*, C:25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s.154

²¹⁴ Talip Yücel, "Güney Azerbaycan ve İran'da Türkler", s.1113

²¹⁵ C. Huart, "Kazvin", *İA*, C:6, MEB Basımevi, İstanbul, s.527

Kazvin, Sasani Hükümdarı I. Şâhpur tarafından Miladi 250 yılında Deylemlerin akınlarına karşı devletin sınır güvenliğini sağlamak için bir sınır garnizonu olarak kurulmuştur. Müslüman Araplar, Arabistan yarım adasından çıkarak İslamiyet'i yayma amacıyla yeni yerleşim yerleri fethetmeye başladılar, bu amaçla hareket Müslümanlar Arabistan yarımadasının yanı başında bulunan İran topraklarını hedef almışlardır. Özellikle Hz. Ömer döneminde fetih süreci büyük bir ivme kazanmış, İran topraklarının fethi için savaşlar yapılmıştır. Bu kapsamda Sasaniler ile yapılan savaşlarda son olarak Nihavend savaşı İran topraklarının tamamının fethedilmesi için Müslüman Araplara büyük kolaylık sağlamıştır. Müslüman Araplar artık Sasani Devleti'nin yıkılmasıyla İran topraklarında fetih hareketleri kapsamında hâkimiyet kurmaya başlayarak şehirleri birer birer aldılar. Bunlardan biri de fetihlerin başlamasından iki yıl sonra ele geçirilen Kazvin şehridir.²¹⁶ Hz. Ömer döneminde kısa bir kuşatma sonucunda sulh yoluyla İslam Devletinin egemenliğine girmiştir. Abbasiler döneminde ise Harun Reşid şehre büyük bir Cuma Camisi yaptırmıştır.²¹⁷

Tuğrul Bey döneminde Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Yaklaşık II yüzyıl bölgede hakim olmuş olan Selçuklular Kazvin şehrini imari açıdan geliştirmişlerdir. Şehir daha sonra Harezşahlar, Moğollar arasında cereyan eden mücadelelere sahne olmuştur. Moğollar bölgede kendilerine karşı koyan İsmailileri ortadan kaldırmak için yapmış oldukları askeri hareket sırasında Kazvin halkını tamamen kılıçtan geçirmiş ve şehre çok sayıda Moğol ve Türk'ü yerleştirmişlerdir.²¹⁸ İlhanlıların tarih sahnesinden çekilmesinden sonra bölgede güçlenmeye başlayan Kara Koyunlular Devleti'nin Irak-ı Acemi fethetmekle görevli komutanı Bistam Bey tarafından Kara Koyunlu Devleti bünyesine dâhil edilen Kazvin Timurlular Ak Koyunlular ve Kara Koyunlular arasında el değiştirmiştir. Safevi Devleti'nin kurulmasından sonra Kazvin şehri büyük bir öne kazanmıştır. Batıda Osmanlı Devleti üzerine Kuzeyde ise Özbekler üzerine yapılan askeri harekâtlarda üs olarak kullanılmıştır. Tebriz'in Osmanlı Devleti'nin eline geçmesinden sonra İran'ın idari merkezi olmuştur. XIX. Yüzyıldan itibaren Kaçar Hanlığının egemenliğine giren Kazvin önemli ticaret yollarının kesiştiği nokta olması hasebiyle bu dönemde çok parlak bir dönem

²¹⁶ Akif Rençber, “İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvîn'in Siyasî Tarihi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c.1/1, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Derneği, Karabük, 2012, s. 229

²¹⁷ Marcel Bazın, “**Kazvin**”, s.154

²¹⁸ Marcel Bazın, “**Kazvin**”, s.154

yaşamıştır. Tarih boyunca her ilim dalında yetiştirdiği ünlü âlimleriyle tanınan şehrin en önemli tarihi eserleri de şunlardır; Mescid-i Cum'a, Medrese-i Haydariyye, Mescid-i Nebi (Ek-4) ve Şehzade Hüseyin Türbesidir.²¹⁹

3.1.7. Urmiye

Suriyeliler Urmiyâ, Ermeniler Ormi, Araplar Urmiya, İranlılar Urümî, Türkler Urümiye veya Rümîye şeklinde ifade etikleri şehrin isminin menşei bilinmemektedir Asurî kaynaklarında Urmiya gölü havalisinde Manna memleketinde Urmeyate adında bir yer zikredilir ki muhtemelen burası Urmiye'dir.²²⁰

Urmiye, İran Azerbaycan'ının batı bölgesinde (Batı Azerbaycan eyaletinde) yer alır ve aynı zamanda bu bölgenin merkezi durumundadır. Urmiye'nin doğusunda Urmiye Gölü, batısında Türkiye ve Irak, kuzeyinde Salmas, güneyinde ise Uşnu yer alır. Urmiye Gölü, İran'ın en büyük gölüdür ve içerdiği mineraller bakımından dünyada büyük öneme sahiptir. Burası ayrıca Nazlı Çay, Baranduz Çayı, Mahabat Çayı gibi zengin çaylarıyla bilinmektedir.²²¹

Urmiye şehri Mannalar döneminde adı geçen Urmeyate şehri olduğu düşünüldüğünde şehir Asurlular, Urartular ve Sasaniler'in egemenliğinde de kalmıştır.²²² Hz. Ömer döneminde yapılan fetihler sırasında Müslümanların eline geçmiş olan şehir²²³ Güney Azerbaycan coğrafyasında önemli bir yere sahiptir.

Sultan Tuğrul Bey zamanın Selçuklu hâkimiyetine giren şehir Selçukluların tarih sahnesinden çekilmelerinden sonra Azerbaycan Atabegliği olan İl-Denizliler'in eline geçmiştir. Daha sonra ise Harezmsah Celaleddin'in bölgede yaptığı fetihler sırasında Atabeyin eşi tarafından Harezmsah Celaleddin'e savaş yapmadan teslim edilen şehirlerden birisi olmuştur. Tarihi süreç içerisinde İlhanlılar, Kara Koyunlular, Timurlular, Ak Koyunlular ve bu devletlerin varisi konumundaki Safevi Devleti'nin bünyesinde yer alan Urmiye şehri Safevi-Osmanlı mücadelelerine sahne olmuştur. 1827 yılında Rusya ile İran arasında imzalanan antlaşmalar neticesinde İran'ın elinde kalan Güney Azerbaycan toprakları içerisinde yer almıştır.²²⁴

²¹⁹ Marcel Bazin, "Kazvin", s.154-155

²²⁰ V. Minorsky, "Urmiye", İA, c. 13, MEB Basımevi, Ankara, 1984, s.59

²²¹ Talip Doğan, *Urmiye Ağzıları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kırıkkale, 2010, s.10-11

²²² V. Minorsky, "Urmiye", s.60

²²³ Ali Sinan Bilgili, *İran-Azerbaycan-Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları*, s. 85

²²⁴ V. Minorsky, "Urmiye", s.60- 62

Ünlü Türk gezgini Evliya Çelebi Seyahatname adlı eserinde Urmiye şehrini şöyle tasvir edilmektedir: etrafı bağlık ve bahçelik olan Urmiye şehri çok eski bir şehirdir. Şehrin ilk kurucuları Abbasilerdir. Ahalisi Türk ve Müslüman olan şehir Osmanlılar döneminde tahkim edilmiştir.²²⁵

Urmiye şehrinin adı, 1932 yılından sonra Rızaiye olarak İran Hükümeti tarafından değiştirilmiştir.²²⁶

3.1.8. Save

Kazvin ve Kum ana yolu üzerinde Kazvin'den Save'ye 22 fersah, Save'den Kum'a 9 fersah mesafede bulunan Save şehri hakkında Arap coğrafyacısı Belazuri'de hiçbir bilgi yoktur; sadece bir yerde şehrin adını zikreder. X. yüzyıl Arap coğrafyacıları da şehir hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedirler. İbn Havkal'a göre şehir, deve ve deveçileriyle ünlüdür. Hacıların çoğu bu develerle hacca giderler. Başka bir coğrafyacı ise şehrin hamamları ve pazarları ile büyük yol üzerindeki ulu camisinden bahseder.²²⁷

Selçuklu dönemi şehirleri için incelemeye çalıştığımız Ravendi ve Bundari'nin eserlerinde, Save şehrinin Selçuklu sultanlarınca özellikle “kışlak” olarak kullanıldığını gösteren bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Irak Selçukluların başkenti olan Hamedan şehri ile Save arasında 30 fersahlık bir mesafe bulunmakta ve Irak Selçuklu sultanlarından Mesud yaz mevsiminde Hamedan civarına kış gelince de Save'ye gelmektedir. Sultan Muhammed b. Mahmud (1153–1159) da kışları Save'de geçiriyor yazın ise başkent olan Hamedan köşküne dönüyordu. Aynı uygulamayı Sultan Arslan Şah'ın da devam ettirdiği görülmektedir.²²⁸

Sava şehrinin İslâm devrinden önce ki tarihlerle ilgili bilgi yok denecek kadar azdır. Müslüman Arapların bölgeyi fethinden sonraki süreçte de sadece Selçuklular ile ilgili yukarıda verdiğimiz bilgiler haricinde kayda değer bir bilgi yoktur.²²⁹

3.1.9. Meraga

İran'ın kuzeybatısındaki Urmiye gölünün yakınında ve Sehend dağının güney eteklerinden geçen Sâfi akarsuyunun kenarında kurulmuş olan Meraga şehri Güney

²²⁵ Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, 7. Kitap, s.34-35

²²⁶ Talip Doğan, *Urmiye Ağzları*, s. 12

²²⁷ H. H. Schaefer, “Save”, *İA*, c.10, MEB Basımevi, İstanbul, 1988, s.253

²²⁸ Er-Ravendi, *Rahat-us-sudur ve Ayet-us-surur*, I-II, çev: Ahmet Ateş, TTK Basımevi, Ankara, 1999, s.233-234

²²⁹ H. H. Schaefer, “Save”, s.255

Azerbaycan'ın önemli merkezlerinden birisidir.²³⁰ Şehir, deniz seviyesinden 1.400 m. yükseklikte kurulmuştur. Balâzuri 'ye göre, şehir önce, Ak-râ-üz adı ile bilinmekte idi. Farsçada, Afrâh ırmağı" mânasına gelen bu isim, 36 (M.Ö.) yılında Partlara karşı bu eyaletlerdeki bir muharebesinde, Marc Antonius 'un muhasara ettiği Tigdata şehrinin adına çok benzemektedir.²³¹

Arap coğrafyacılar göre şehir İslam fetihlerinden önce Azerbaycan coğrafyasının askeri üssü ve başkentidir.²³² Şehir bu özelliğini Müslümanların bölgeyi fethetmesinden sonrada devam ettirmiştir. Abbasi Halifesi Harun Reşid zamanında bölgenin valisi olan Huzeyme b. Hâzım tarafından şehrin etrafı surlarla çevrilmiştir. Bölgenin askeri ve idari merkezinin X. Yüzyıldan itibaren Erdebil şehrine kayması nedeniyle şehrin önemi azalmaya başlamışsa da Erdebil'den sonra en önemli merkez olmaya devam etmiştir.²³³

Abbasilerden sonra Merağa sırasıyla Sacoğulları, Büveyhiler, Deylemler ve Revvadiler gibi bölgesel çaplı devletlerin kontrolüne girmiş daha sonra 1055 yılında Selçuklu Devleti'nin eline geçmiştir. Şehir 1221 yılında gerçekleşen ilk Moğol istilası sırasında işgal edilerek büyük katliama uğramıştır. Daha sonra Moğollara karşı mücadele eden Harezmsah Celaleddin Merağalılar tarafından şehre davet edilmiştir. Azerbaycan'ı kontrolü altına alan Celaleddin şehri Askeri ve İdari merkez olarak kullanmıştır. Bölgede Hülagu Han tarafından kurulan İlhanlı Devleti'nin başkenti olan Marega aynı zamanda önemli bir bilim şehri olmuştur. Bunun en önemli göstergesi ünlü Matematik ve Astronomi uzmanı olan Nasirüddin-i Tûsî tarafında kurulan Rasathane ve 400 000 kitaplık kütüphanedir.²³⁴ Doğunun en muazzam rasathanesi olan Meraga Rasathanesi'nin yapımına Hülagu Han büyük destek vermiştir. Rasathane kompleksi temel ve yardımcı olmak üzere iki gruba ayrılan 13 binadan oluşmaktadır. İlk bina grubunda astronomik gözlemlerin yapılmasına yarayan aletler yerleştirilmiştir. İkincisinde ise medrese, kütüphane ve dükkânlar yer alır. 30.000 altın dinara mal olan Rasathane, yapılmaya başlamasından 12 yıl sonra 1271'de tam olarak faaliyete geçmiştir.²³⁵

²³⁰ Osman Gazi Özgüdenli, “**Merâga**”, **DİA**, c:29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara,2004, s.162

²³¹ V. Minorsky, “**Meraga**”, **İA**, c:7, MEB Basımevi, İstanbul, s.731

²³² W. Barthold, “**Azerbaycan ve Ermenistan**”, s. 77

²³³ Osman Gazi Özgüdenli, “**Merâga**”, s.162

²³⁴ Osman Gazi Özgüdenli, “**Merâga**”, s.162

²³⁵ A. Vahap Taştan, “**Nasreddin Tusi: Hayatı, Eserleri, Din ve Toplum Görüşü**”, Kayseri Erciyes Üniversitesi, s.7

İlhanlıların yıkılmasından sonra Merağa şehri sırasıyla Celayirliler, Timurlular, Kara Koyunlular, Ak Koyunlular, Safevilerin hâkimiyetine girmiştir. Osmanlılar ile Safeviler arasında meydana gelen mücadeleler sırasında Osmanlı egemenliğine de girmiştir. XVIII. Yüzyıldan sonra Orta Çağ'daki parlak günlerinin çok gerisinde kalan şehir İran ve Rusya arasında yapılan antlaşmalar sonrasında İran coğrafyasında kalan Güney Azerbaycan topraklarından birisidir.²³⁶

Yukarıda da görüldüğü üzere zengin bir tarihi geçmişe sahip olan ve çok sayıda farklı kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmış Merağa şehri, zengin tarihi mirasa sahiptir. Bunlardan günümüze kadar ulaşanlar şunlardır: Surh Kümbeti (Ek-5), Gerd Kümbeti, Burc-i Âsuri, Kebûd Kümbeti (Ek-6), Gaffariyye Kümbeti ve Mescid-i Şeyh Bâbâ ve günümüzde bir harabedeb ibaret olan meşhur Meraga Rasathanesi'nin kalıntıları.²³⁷

3.1.10. Kerec

El-Cibal eyaletinde ve Hamedan-İsfahan ana yolu üzerinde yer alan Kerec şehri için Belazuri, önceleri sadece bir kaleden ibaret olduğunu belirtmekle beraber İsa b. İdris'in burayı ele geçirerek yıkılmış olan kalesini tamir ettirdiğini (VIII. yy), daha sonra da oğlu Ebu Dülef tarafından bu kale büyütülerek şehir haline getirildiğini ve bundan dolayı da şehre "Kerecu Ebu Dülef" dendiğini kaydetmektedir. Ayrıca Belazuri kendi yaşadığı dönemde (IX. yy) Kerec'in büyük şehirlerden biri olduğunu da vurgulamaktadır.²³⁸

Selçuklu dönemine gelindiğinde, Bundari Kerec'den "nahiye" olarak söz etmektedir. Kaynaklarımızda şehir fiziksel unsurlarıyla değil daha çok etrafında meydana gelen mücadeleler ile anılmakta ya da çevresindeki kalelerin önemine değinilmektedir.²³⁹ İbrahim Kafesoğlu, tarihte "Kerec savaşı" olarak da geçen Kirman Beyi Kavurd ile Sultan Melikşah arasındaki taht mücadelesinin Kerec civarında meydana geldiğini yazmaktadır.²⁴⁰ Sultan Arslan Şah (1161-1177) ile Rey emiri İnanç arasındaki mücadele de burada geçmektedir. Şehrin fiziki yapısı ile ilgili olarak Revendi, Kerec şehrine yakın Berçin kalesi veya Ferrezin (Ferruhin) kalesi

²³⁶ Osman Gazi Özgüdenli, "Merâğa", s.163

²³⁷ Osman Gazi Özgüdenli, "Merâğa", s.163

²³⁸ Belazuri, *Fütûhü'l Büldan, II*, Zâkir Kâdirî Ugan, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956, S.450-451

²³⁹ Er-Ravendi, *Rahat-us-sudur ve Ayet-us-surur*, s.123

²⁴⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Yalçın Matbaası, İstanbul, 1953, s.22

hakkında bilgiler verir. Ona göre bu kale içerisinde bir hapisane bulunmaktadır. Tuğrul b. Arslan (1177–1194) Harezm istilası sırasında ailesini, malını ve mülkünü bu kaleye göndermiştir. Ayrıca Ravendi, Melikü'l-Ümera Cemalleddin Ayebe için, Ferrezin ve Kerec'in çok önemli bir yer olduğunu, hatta Ayebe'nin buradan “benim mübarek yerim” şeklinde bahsettiğini kaydeder. Ayrıca Ravendi'nin Ferrezin kalesinden “kasaba” olarak da bahsetmesi onun etrafı surlarla çevrili bir yerleşim alanı olduğunu da göstermektedir.²⁴¹

3.1.11. Salmas

İran Azerbaycan'ında bir bölge olan Salmas, Urmiye gölünün kuzeybatısında yer almaktadır. Güneyin deAvğân (Afğân)-dağ silsilesi ile Vergeviz geçidi bulunur, dağlar ve bu geçit Salmas'ı Urmiye bölgesinden ayırmaktadır. Salmas şehrinin çok eski zamanlardan beri var olduğu arkeolojik kalıntılarından anlaşılmaktadır. Eski çağ boyunca burası Pers-armenia eyaletinin bir kısmını teşkil etmiştir. Eyalet bazen Atropotone 'ye, bazen de Armenia'ya dâhil olmuştur.²⁴² Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Salmas şehrinin içinde bulunan kaleyi ilk yapanın Büzürçmihir olduğunu kaydetmektedir. İlhanlı Hükümdarı Hülagu Han'ın Abbasiler üzerine düzenlediği sefer sırasında şehri yakıp yıktığını ve daha ise Kara Koyunlu veziri Salmas tarafından şehrin yeniden imar edilerek Salmas adı verildiğini yazmaktadır.²⁴³

Yine Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Salmas'ta 3000 ev, 3 camii, 9 mahalle bulunduğu belirtirken; Hanları, Hamamları ve süslü dükkânları bulunun şehrin çok bakımlı ve temiz olduğunu anlatmaktadır.²⁴⁴

3.1.12. Halhal

Güney Azerbaycan'da Erdebil'in güneyinde, Miyâniç'in doğusunda ve Gilân sınırında, 37°-38' Kuzey Paralelleri ile 48°-49' Doğu Meridyenleri arasında, Kızıl-Ozen ırmağı ile kollarının suladığı verimli ve madence zengin bir arazi dâhilinde bulunan bir şehirdir.²⁴⁵

Gerek Halhal kelimesinin manası, gerekse şehrin kuruluş tarihi hakkında bugüne kadar esaslı bir bilgi mevcut değildir. Eski Hitit dilinde “köşe, köşe taşı ve

²⁴¹ Er-Ravendi, **Rahat-us-sudur ve Ayet-us-surur**, s.273

²⁴² V. Minorsky, “ **Salmas**”, **İA**, c:10, MEB Basımevi, İstanbul, 1988, s.401

²⁴³ Evliya Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi**, 7. Kitap, s. 53

²⁴⁴ Evliya Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi**, 7. Kitap, s. 53

²⁴⁵ Mirza Bala, “**Halhal**”, **İA**, C:5/1, MEB Basımevi, Ankara, 1982, s.127

duvar” manasına gelen “halhaltümari” ile Halhal arasındaki tam benzerlik üzerinde durulması gerekir. Azerî Türkçesinde “çok benekli ve pek alacalı” manalarına gelen *halhal*’in Azerbaycan’ın batı bölgesinde aynı zamanda “ağıl ve çit” manasını ifade etmesi de, bu benzerliği daha ziyade kuvvetlendirmektedir. Halhal’ın Albanya’dan gelenler tarafından kurulmuş olduğu kabul edilir. Bu ülke VII. (M.Ö.) asrın ortalarına doğru Saka, Bulgar, istilâsına maruz kalmıştır.²⁴⁶

Bizans kaynaklarında adları geçen ve Hun Türklerinin bir kolu olan Ağaçeriler Halhal bölgesine yerleşmişlerdir. Müslüman Arapların İran ve Azerbaycan dolaylarına geldikleri zaman Halhal şehri Hazar Türklerinin elinde bulunmaktaydı. İlhanlılar devrine baktığımız ülkede büyük bir sorun haline gelen Batını isyanı esnasında Hülagu han’ın Halhal bölgesinde yaşayan Türklerden yardım aldığını görmekteyiz. Sonrasında Kara Koyunlu, Timur Devleti ve Ak Koyunluların egemenliğine girmiştir. XVI. Yüzyıldan itibaren bölgeye hâkim olan Safevilerin kontrolüne geçmiştir. Bugün İran İslam Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan şehirde yaşayanların çoğunluğunu Türkler teşkil etmektedir.²⁴⁷

31.13. Zencan

İran’ın kuzeyinde bir şehir, takriben eski Hamsa şehrine tekabül eder. Burası da Kazvîn, Hamedan, Azerbaycan ve Gîlân arasında yer alır. Zencan şehri doğudan batıya doğru akan ve sağ sahilinde Safid-rûd ile birleşen, Zangana-rûd nehri kenarında kurulmuştur.²⁴⁸ Şehir Erdebil ile Meraga şehirleri arasında ki önemli yol güzergâhının kavşağında bulunmaktadır.²⁴⁹ Şehrin Eski Çağ tarihi hakkında pek fazla bilgi yoktur. Zencan 645 yılında Müslüman Araplar tarafından fethedilmiştir.²⁵⁰ Bu fetihden bir süre sonra Zencan Tahirilerin eline geçmiş fakat daha sonra Hz. Hüseyin’in soyundan gelen Husayn b. Ahmad al-Kavkabi tarafından şehir tekrar ele geçirilmiş ve Fatimi valisi kovulmuştur. Bu tarihten sonra Zencan Abbasi Veliahtlarının idaresine verilmiştir. 916 yılında hâkimiyet alanlarını genişleten Sacoğulları’nın eline geçmiştir. Fakat Abbasiler duruma hemen müdahale ederek Sacoğullarının Beyi olan Yusuf’u tutuklamışlar ve böylece bölge tekrar Abbasilerin eline geçmiştir. Şehir Tuğrul Bey döneminde Selçuklu hâkimiyetine girmiştir.

²⁴⁶ Mirza Bala, “Halhal”, s.128

²⁴⁷ Mirza Bala, “Halhal”, s.128-129

²⁴⁸ Erdoğan Merçil, “Zencan”, İA, c.13, s.522

²⁴⁹ W. Barthold, “Azerbaycan ve Ermenistan”, s. 77

²⁵⁰ Belazuri, Fütûhü’l Büldan, II, s.137

Selçuklulardan sonra 1220 yılında Harezmsah Alaeddin Muhammed Şah tarafından Harezm ülkesine katılmıştır. Moğolistan coğrafyasından başlayarak bütün Asya'yı etkisine alan Moğol istilasından nasibini alan yerlerden birisi de İran coğrafyası olmuştur. Harezmsahların Moğollara yenilmesinden sonra Azerbaycan ve İran'a kadar ilerleyen Moğollar Cebe Noyan ve Subutay Bahadır komutasında bu coğrafyayı yağmalamışlardır. Tahribe uğrayan şehirlerden birisi de Zencan şehridir. İlhanlılar zamanında, Zencan'da bazı imar faaliyetlerinde bulunmuş ve bu arada birkaç saray yapılmıştır. Daha sonra Zencân, Celâyirliler (1336-1432)'in idaresi altında kalmıştır. Celayirliler döneminde Zencan'da büyük bir darphane kurulmuştur.²⁵¹ Daha sonra bütün coğrafya gibi sırasıyla Timurlular, Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular'ın idaresine girmiştir.²⁵²

1501-1732 tarihleri arasında Safevîlerin egemenliğinde kalan şehir, ve Türk-İran mücadelesinin sahnelendiği coğrafyalardan biri olmuştur. Osmanlı Devleti'nin 1578'de Safevîler'e savaş açmasının sebeplerinden biri, Gilan'dan Osmanlı ülkesine gelmekte olan bir Türk kervanının Zencan'da basılarak yağmalanması, tüccarın çoğunun öldürülmesi ve bir kısmının da esir edilmesidir.²⁵³

3.1.14. Mugan

Şehrin eski tarihiyle ilgili yeterli bilgi bulunmamakla birlikte Arap coğrafyacılar şehrin Azerbaycan coğrafyasının önemli şehirlerinden olduğunu kaydetmektedirler.²⁵⁴ W. Bartold Azerbaycan ve Ermenistan isimli eserinde Mugan şehrinin Moğollar tarafından kışlak olarak kullanıldığını aktarmaktadır. Urmiye gölüne dökülen Cağatu ve Kür ırmağının suladığı verimli bir ovaya sahip olduğu ve bu özelliği nedeniyle bu bölgenin özellikle göçebe Türkmen kavimlerinin buraya gelmelerine zemin hazırladığını ifade etmektedir.²⁵⁵

Arap coğrafyacısı, Hamdullah el- Müstevfi Mugan'ın önemli bir merkez olduğunu ve beş şehirden oluştuğunu nakletmektedir. Bunlar; Bâcarvân, Barzand, Belasuvâr, Hamaşahra ve Mahmüdâbâd şehirleridir.²⁵⁶

²⁵¹ Erdoğan Merçil, "Zencan", İA, c.13, s.522

²⁵² Faruk Sümer, **Kara Koyunlular**, I, TTK, Ankara, 1967, s. 127).

²⁵³ Bekir Kütükoğlu, **Osmanlı-İran Siyâsi- Münâsebetleri**, I, 1578-1590, İÜEF Yayını, İstanbul, 1962, s. 17-18

²⁵⁴ V. Minorsky, "Mugan", İA, c.8, MEB Basımevi, İstanbul, 1979, s.449

²⁵⁵ W. Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", s. 80

²⁵⁶ V. Minorsky, "Mugan", s.449

SONUÇ

Çalışmamızın giriş bölümünde de anlattığımız üzere coğrafi faktörler üzerinde yaşayan insanların ve medeniyetlerin hayatını olumlu veya olumsuz yönde etkileyen temel faktörlerin başında gelmektedir. Bir coğrafi saha bulunduğu konum veya taşıdığı özellikler itibarıyla tarihin seyrini değiştirebilmektedir. Bu durum insanlık tarihinin en başından günümüze kadar geçerliliğini korumaktadır. Coğrafi faktörlerin sunmuş olduğu nimetler üzerinde yaşayan insan topluluklarına avantajlar sağladığı gibi diğer insan topluluklarının iştahını kabartması hasebiyle şüphesiz birçok dezavantajları da beraberinde getirmektedir.

Coğrafi faktörler tüm bu etkileriyle birlikte Tarih biliminin üç ana unsurundan birisi olan mekân kavramının önemini gözler önüne sermektedir. Bir ülkenin fiziki şartlarının, iklim ve bitki örtüsünün, ırmak ve göllerini, yer altı ve yer üstü zenginliklerinin, o memleket üzerinde yaşayan insanların sosyal, siyasal, ekonomik, dini ve kültürel yaşantılarına yön vereceği muhakkaktır. Tarihin ilk çağlarından günümüze kadar, bu hep böyle olmuştur.

Şu halde bir tarihi oluşumun iyice anlaşılabilmesi için insan topluluğunun üzerinde yaşadığı memleketin yalnızca gelişigüzel coğrafya bilgisi değil, bir mekânın içinde o topluluğun hayatına etki eden coğrafi imkânlar grubunun da bilgisi gereklidir. İşte bu yüzden ki tarihin istediği mutlak bir coğrafya bilgisi değildir; tersine tarihin istediği şey ancak o mekân parçasının, toprağı, suları, dağları, denizleri ve diğer şeyleriyle, üstünde yaşayan insan topluluğuna kendisini şekillendirirken yapması olası etki imkânlarını gösteren yani milletlerin, devletlerin ve hatta kültürlerin meydana gelmesinde inkişaf ve gelişmelerindeki etki imkanlarını açıklayan ve böylelikle tarihi olayların anlaşılmasına yarayan toplu metotlu bir coğrafya bilgisidir.

Çalışmamızın konusu olan Güney Azerbaycan coğrafyası da jeopolitiği ve tabii zenginliklerinden dolayı insanlık tarihi boyunca insan topluluklarını cezbeden bir coğrafya olmuştur. Gerek insanlık tarihi gerekse Türk tarihi açısından en mühim coğrafyalardan birisi olmuştur. Ve bu coğrafya günümüzde de dünya siyasi ve diplomatik hayatına yön veren Kafkasya, Orta Doğu ve Avrasya üçgeninin merkezinde bulunmaktadır. Yani buradan anlaşılacağı üzere bu coğrafya geçmişte

olduğu gibi günümüzde de siyasi ve tarihi olaylara yön veren coğrafyalardan birisidir.

Uygarlık tarihinin temellerini oluşturan Sümerler, Asurlar, Urartular, Persler gibi büyük medeniyetlere ev sahipliği yapan bu coğrafya tarihi süreç içerisinde doğunun batıya açılan kapısı olmuştur. Dünyanın siyasi ve sosyal tarihini değiştiren Kavimler G sırasında da önemli gzerghlarından birisi yine bu coğrafya olmuştur. XVII. Yüzyıla kadar dünya ticaretinin can damarlarından birisini teşkil eden İpek Ticaret Yolu'nun üzerinde bulunması bu coğrafyayı insanlar için cazip kılan önemli coğrafi özelliklerin başında gelmektedir. Günümüzde de zengin Doğalgaz ve Petrol bölgelerine sahip olduğu için dünyada söz sahibi olan devletlerin çıkar çatışmalarının yaşandığı coğrafyalardan birisidir. Tüm bu özelliklerinden dolayı Güney Azerbaycan coğrafyası geçmişte olduğu gibi gelecekte de insanların ilgisini çekecektir.

Binlerce yıllık tarihe sahip olan Güney Azerbaycan coğrafyası birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, kanlı mücadelelere sahne olmuş önemli bir bölgedir. İnanlık tarihinde olduğu kadar Türk tarihinde de çok büyük öneme sahip olan bu coğrafya birçok Türk Devletinin kurulup geliştiği ve bugünde kültürel mirasının izleriyle dolu bir coğrafyadır. Orta Asya'dan ayrılarak yeni bir yurt arayışına geçen Türk Milleti'ne Anadolu'nun fethine kadar ev sahipliği yapmış ve Anadolu'nun Türkleşmesinde çok büyük rol oynamıştır.

Günümüzde de Türkistan ile Türkiye arasında bir köprü görevinde tarih boyunca olduğu gibi günümüzde de Türk soylu insanların çoğunlukta olduğu genellikle de Türkçe konuşulduğu, Türk kültürünün canlı bir şekilde yaşadığı kadim bir Türk yurdudur. Ne var ki Türkiye hatta Türk Dünyası, İnan Türklüğü hakkında yeterli bilgiye sahip değildir. Hlbuki Güney Azerbaycan Türklüğü Türkiye'de ve Türk dünyasında ciddiyle değerlendirilmelidir. Çünkü Anadolu ve Türkistan coğrafyası arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Bu köprünün açık veya kapalı olması Türk Milletinin kuvvet ve kudretini doğrudan etkilemiştir. Bu köprünün açık olduğu yıllarda Türkler, Tuğrul Bey'in, Alparslan'ın, Melikşah'ın, Kanuni'nin dönmelerinde olduğu gibi Türkistan'dan aldığı gle Türkler Avrupa içerisinde dahi dokunulmaz ve baş edilemez olmuşlardır. Bu köprünün kapalı olduğu dönemlerde ise Türkler günümüzde olduğu gibi Anadolu'da bile huzur bulamamışlardır. İnan Türk dünyasının düğümüdür. Bu düğüm çözüldüğü an Türk dünyasının birleşmesini engelleyen en büyük engel ortadan kalkmış olacaktır. Bütün bu tarihi ve kültürel

ortaklıklar ile Güney Azerbaycan coğrafyası ve İran Türkleri değerlendirilecek olursa, bölgeyi ve yaşayanları tanımak onlarla dil, fikir ve işbirliği yapmak Türkiye Türklüğünü güçlü kılacağı gibi hatta İslam âlemini de mutlu ve mesut edecektir.

BİBLİYOGRAFYA

- AĞALDAĞ**, Sebahattin, “**Moğol Devleti**”, **Türkler Ansiklopedisi, C:8**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- APAK**, Adem, **Anahatlarıyla İslam Tarihi 2**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011.
- ARIBAŞ**, Kenan, **Tarihin Peşindeki Coğrafya**, Çizgi Yayınevi, Konya, 2009.
- ATTAR**, Aygün, **İran’ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)**, Divan Yayıncılık, Ankara, 2006.
- AYDOĞMUŞOĞLU**, Cihat, **Tarihte Tebriz**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih(Genel Türk Tarihi)Anabilim Dalı, Ankara, 2007.
- AZER**, San’an, **İran Türkleri**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1942.
- BALA**, Mirza, “**Halhal**”, **İA, C:5/1**, MEB Basımevi, İstanbul, 1982.
- BALA**, Mirza, “**Hoy**”, **İA, C:5/1**, MEB Basımevi, Ankara, 1982.
- BALA**, Mirza, “**Erdebil**”, **İA, C:4**, MEB, Ankara, 1982.
- BARTHOLD**, Wilhelm, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Çev: M. Fuad Köprülü, Kanaat Kitabevi, İstanbul,1940.
- BARTHOLD**, W., **Tezkere-i Coğrafya-i Tarihi İran**, Farsça terc. Hamza Serdadver, Tahran, 1308.
- BARTHOLD**, W., “**Azerbaycan ve Ermenistan**”, Çev: İsmail Aka, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, C: VIII-XII**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1975.
- BAZIN**, Marcel, “**Kazvin**”, **DİA, C:25**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002.
- BELAZURİ**, **Fütûhü’l Büldan, II**, Zâkir Kâdirî Ugan, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956.
- BİLGİLİ**, Ali Sinan, **İran-Azerbaycan-Ermenistan ve Gürcistan’da Osmanlı Vakıfları**, Vakıflar Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara, 2011.
- BİLGİLİ**, Ali Sinan, “**Tebriz**”, **DİA, C:40**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011.

- BUNİYATOV**, Ziya Musa, “**Azerbaycan**”,**DİA, C.4**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991.
- CAFEROĞLU**, Ahmet, “Güney Azerbaycan”, Belgelerle Türk Tarih Dergisi, C.35, İstanbul, 1998.
- ÇAKMAK**, Mehmet Ali, “**Moğol İstilas ve Harezmşahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı**”, **Türkler Ansiklopedisi, C:4**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- ÇELEBİ**, Evliya, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, C:1, Sad: T. Temelkuran, N. Aktas, M. Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966.
- ÇELEBİ**, Evliya, **Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi, 7. Kitap**, Türkçe: Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul, 1970.
- DEMİR**, İsmet ve... , **Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlerine Dâir Arşiv Belgeleri (1578-1914)**, DAGM Yayınları, Ankara,1992.
- DEMİR**, Mustafa, “**İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecindeki Siyasi Gelişmeler**”, **Türkler Ansiklopedisi, C:8**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- DEMİRCİOĞLU**, Halil, **Roma Tarihi, Menşelerden Akdeniz Havzasında Hâkimiyet Kurulmasına Kadar**, C:I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.
- DOĞAN**, Talip, **Urmiye Ağzları**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kırıkkale, 2010.
- EĞİLMEZ**, Savaş, **Erzurum Ve Çevresinin Orta Çağ Boyunca Tarihi Coğrafyası**, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2004.
- EROL**, Osman, **İran'ın İç Politikasında Azerbaycan Türkleri (1906-2006)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 2007.
- ER-RAVENDİ**, **Rahat-us-sudur ve Ayet-us-surur, I-II**, çev: Ahmet Ateş, TTK Basımevi, Ankara, 1999.
- GARTHWAİTE**, Gene R., **İran Tarihi**, çev: Fethi Aytuna, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2011.
- GABASHVİLİ**, Manana, “**İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletleri**”, **Türkler Ansiklopedisi, C:8**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

- GEYİKOĞLU, Hasan, “Harezmsahlar ve Doğu Anadolu”, Türkler Ansiklopedisi, C:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.**
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, Tarihi Coğrafya, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2006.**
- GÜNEL, Kamil, Coğrafyanın Siyasal Gücü, Çantay Kitabevi, İstanbul, 1994.**
- GÜRSOY, C.R., “ Tebriz”, Türk Ansiklopedisi, C:31, M.E.B. Yayınları, Ankara, 1982.**
- GÜNALTAY, Şemsettin, İran Tarihi, C:I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948.**
- GÜNALTAY, Şemsettin, Yakın Şark, C:IV/2, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987.**
- HASANLI, Cemil, Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı, Çev: Ekber N. Necef, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2005.**
- HEYET, Cevat, “Azerbaycan’ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.1/I, Ankara, Kasım 2004.**
- HUART, C., “ Kazvin”, İA, C:6, MEB Basımevi, İstanbul, 1984.**
- İPEK, Ali, Azerbaycan Tarihi’ne Giriş, Lalezar Kitabevi, Ankara, 2007.**
- KAFESOĞLU, İbrahim, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Yalçın Matbaası, İstanbul, 1953**
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Kara-Koyunlu Devleti”, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1976.**
- KAFESOĞLU, İbrahim, “ Selçuklular”, İslam Ansiklopedisi, C:10, MEB Basımevi, İstanbul, 1980.**
- KAFESOĞLU, İbrahim, “ Büyük Selçuklu İmparatorluğu”, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1976.**
- KAFESOĞLU, İbrahim, “ Atabeylikler”, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1976.**
- KAFESOĞLU, İbrahim, “ Harezmsahlar Devleti”, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1976.**
- KAFESOĞLU, İbrahim, “ Ondördüncü Yüzyıllardan Sonra Orta Asya’da Kurulmuş Türk Devletleri”, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1976.**

- KAFKASYALI, Ali, İran Türkleri**, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2010.
- KAFKASYALI, Ali, İran Coğrafyasında Türkler**, Bilgeoğuz Kitabevi, İstanbul, 2011.
- KARADENİZ, Yılmaz, İran Tarihi (1700-1925)**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.
- KAYHAN, Hüseyin, “ Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler)(1146-1225)”, Türkler Ansiklopedisi, C:4**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, Kars Tarihi, C:I**, Işıl Matbaası, İstanbul,1953.
- KURTULUŞ, Rıza, “ Mâkû”, DİA, C:27**,Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, Osmanlı-İran Siyâsi- Münâsebetleri, I**, 1578-1590, İÜEF Yayını, İstanbul, 1962.
- KRAMER, Samuel N., Tarih Sümer'de Başlar**, Çev: Muazzez İlmiye Çığ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- MAHMOUDİ, Ghassem, “Tebriz Şehrinde Arazi Kullanımı”, Coğrafi Bilimler Dergisi, C:8/2**, TÜCAUM, Ankara, 2010.
- MEMİŞ, Ekrem, Tarihi Coğrafyaya Giriş**, Ekin Yayınevi, Bursa,2012.
- MEMİŞ, Ekrem, İskit'lerin Tarihi**, SÜEF Yayını, Konya 1987.
- MEMİŞ, Ekrem, “M.Ö. III. Binyılda Anadolu'da Türkler”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı II**, Konya, 1988.
- MEMİŞ, Ekrem, “Yazının Tarihi”, Kelime Dergisi, S/6**, Konya 1986.
- MERÇİL, Erdoğan, Büyük Selçuklu Devleti**, Nobel Yayınları, Ankara, 2008.
- MERÇİL, Erdoğan,“Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi”, Türkler Ansiklopedisi, C:4**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- MERÇİL, Erdoğan, “Zencan”, İA, c.13**, MEB Basımevi, İstanbul,
- METİN, Barış, “ Türk- İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938)”,Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 16/ Sayı: 2**, Berikan Matbaacılık ve Yayıncılık, Ankara, 2012.
- MİNORSKY, V, “ Tebriz” , İA, c:12/1**, MEB Basımevi, İstanbul, 1979.
- MİNORSKY, V, “Mâkû”, İA, C:7**, MEB Basımevi, İstanbul.
- MİNORSKY, V, “ Urmiye”, İA, c. 13**, MEB Basımevi, Ankara, 1984.

- MİNORSKY, V, “Meraga”, İA, c:7, MEB Basımevi, İstanbul.**
- MİNORSKY, V, “ Salmas”, İA, c:10, MEB Basımevi, İstanbul, 1988.**
- MİNORSKY, V, “Mugan”, İA, c.8, MEB Basımevi, İstanbul, 1979.**
- MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, “ Erdebil”, DİA, C:11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995.**
- MUKADDEM, Alırıza, “Ahi Evren Veli’nin Doğduğu Şehir Hoy: Farsça Ve Arapça Kaynaklara Göre” , Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3/10, Kış 2010.**
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Harzemşahlar”, Türkler Ansiklopedisi, C:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.**
- ÖZÇELİK, Nazmi, İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı, Nobel Yayınları, Ankara, 2004.**
- ÖZDEMİR, H. Ahmet, “Cengiz İstilas”, Türkler Ansiklopedisi, C:8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.**
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, Orta Çağ Türk- İran Tarihi Araştırmaları, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006.**
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “İran Tarihi”,Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c:22,Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul,2000.**
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Moğollar”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C:30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.**
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Merâga”, DİA, c:29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004.**
- ÖZŞAHİN, Merih, Güney Azerbaycan’da Bağımsızlık Hareketleri Ve Güney Azerbaycan’ın Türk Dünyası İçin Önemi,(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gebze, 2008.**
- ÖZTUNA, Yılmaz, Osmanlı Devleti Tarihi, C:1, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.**
- PAMUK Mustafa, Kafkasya ve Azerbaycan’ın Dünü-Bugünü-Yarını, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 2005.**
- RENÇBER, Akif, “İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvîn’in Siyasî Tarihi”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, c.1/1, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Derneği, Karabük, 2012.**

- ROUX**, Jean Paul, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, Çev: Aykut Kazancıgil- Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.
- SARAY**, Mehmet, **Atatürk ve Türk Dünyası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- SARAY**, Mehmet, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, Nesil Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- SÜMER**, Faruk, **Oğuzlar(Türkmenler)Tarihleri- Boy Teşkilatı-Destanları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.
- SÜMER**, Faruk, **Kara Koyunlular, I**, TTK, Ankara, 1967.
- SÜMER**, Faruk, “**Selçuklular**”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C: 36**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009.
- SÜMER**, Faruk, “**Kara-Koyunlular**”, **İslâm Ansiklopedisi, C: 6**, Maarif Vekâleti Yayınları, İstanbul, 1955.
- SÜMER**, Faruk, “ **Azerbaycan’ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış**”, **Belleten Dergisi, C: 21/S: 83**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1957.
- SCHAEDER**, H. H, “**Save**”, **İA, c.10**, MEB Basımevi, İstanbul, 1988.
- SPULER**, Bertold, **İran Moğolları**, Çev: Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.
- STRANGE**, Guy Le, **The Lands of Eastern Caliphate, XI. Bölüm (Azerbaycan)**, Çev: Çoskun Alptekin, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Sa. 8.den ayrı basım, Sevinç Matbaası, Ankara, 1978.
- SHAHR**, Fariba Zarinebaf ,“**Ottoman Studies in Iran**”, , **XIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 4-8 Ekim 1999)**, TTK, Ankara, 2002.
- TANOĞLU**, Ali, **Nüfus ve Yerleşme, c.1**, İstanbul Üniversitesi Eğitim Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1969.
- TAŞTAN**, A.Vahap, “**Nasreddin Tusi: Hayatı, Eserleri, Din ve Toplum Görüşü**”, Kayseri Erciyes Üniversitesi.
- TANERİ**, Aydın, “ **Hârizmşahlar**”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C: 16**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997.
- TEMİR** Ahmet, **Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- TEMİR** Ahmet, “ **Orta Asya ve Kıpçak Bozkırlarında Kurulmuş Türk Devletleri**”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1976.

- TEMİR**, Ahmet, “**Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı**”, **Türkler Ansiklopedisi**, C:8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- TOGAN**, İsenbike, “**Çinggis Han ve Moğollar**” **Türkler Ansiklopedisi**, C:8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- TOGAN**, Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, C:1, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.
- TOGAN**, Zeki Velidi, “**Azerbaycan**”, **İslam Ansiklopedisi**, C:2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979.
- TOGAN**, Zeki Velidi, “**Azerbaycan**”, **İslam Ansiklopedisi**, C:2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979.
- TURAN**, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010.
- TÜYSÜZ** Ş. Cem, **İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2004.
- YAKUBOVSKY**, A.Y., **Altın Ordu ve İnhitatu**, Çev: Hasan EREN, Maarif Vekâleti Yayınları, İstanbul, 1955.
- YAZICI**, Tahsin, “ **Hemedan**”, **DİA**, C:17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- YAZICI**, Tahsin, “ **Hoy**”, **DİA**, C:18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- YİNANÇ**, Mükrimin Halil, “**Ak Koyunlular**”, **İslâm Ansiklopedisi**, C:1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979.
- YUVALI**, Abdülkadir, “**İlhanlılar**”, **Türkler Ansiklopedisi**, C:8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- YÜCEL**, Talip, “**Güney Azerbaycan ve İran’da Türkler**”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1976.
- ZEHTABİ**, Muhammed Taki, **İran Türklerinin Eski Tarihi**, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- QAŞQAY**, Solmaz, Manna Dövləti, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakü, 1993.
Qiyasəddin Qeybullayev, Azərbaycan Türklərinin Təşəkkülü Tarixindən, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakü, 1994.
- QEYBULLAYEV**, Qiyasəddin , Azərbaycan Türklərinin Təşəkkülü Tarixindən, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakü, 1994.

Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi , “**İran Maddesi**”, C:11, Ana Yayıncılık
Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C:2, ağ Yayınları, İstanbul, 1992.

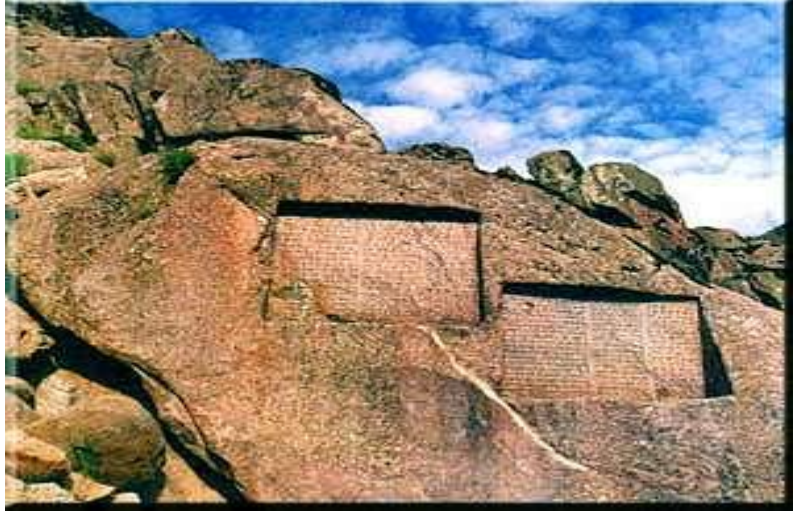
EKLER

Harita-1 Güney Azerbaycan

Ek-1 Tebriz Gök Mescid

Ek-2 Hamedan'da bulunan Genc-name

Ek-3 İbn-i Sina Türbesi

Ek- 4 Mescid-i Nebi

Ek-5 Surh Kumbeti

Ek-6 Kebud Kumbeti

ÖZGEÇMİŞ

1987 Erzurum ili Olur İlçesinde doğdu.

1997 Boğazgören Köyü ilk Okulunu bitirdi.

2000 Olur Kazım Karabekir İlköğretim Okulu'nu bitirdi.

2004 Olur Lisesi'ni bitirdi.

2010 Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümünden mezun oldu.

2011 Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans sınavını kazandı.